

Іван Ющук
Віра Когут
Галина Гуль

УКРАЇНСЬКА МОВА

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ

закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2023

УДК 811.161.2(075.3)
Ю 98

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 05.02.2024 р. № 124)*

Підручник створено за Модельною навчальною програмою
«Українська мова. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Заболотний В.В., Лавринчук В.П., Плівачук К.В., Попова Т.Д.)

Ющук І.П.

Ю 98 Українська мова : підручник для 7 кл. закладів загальн. серед. освіти / І. П. Ющук, В. М. Когут, Г. М. Гуль. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан. — 2023. — 264 с. : іл.

ISBN 978-966-10-6114-8

Зміст підручника відповідає Державному стандарту загальної середньої освіти та Модельній навчальній програмі «Українська мова. 7-9 кл.» (авт.: Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.).

Для учнів та учениць 7-х класів закладів загальної середньої освіти та вчителів української мови.

УДК 811.161.2(075.3)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний додаток,
використовуючи детальну інструкцію, за посиланням:

<https://edodatok.com/6114-8/>

ISBN 978-966-10-6114-8

© Ющук І.П., Когут В.М., Гуль Г.М., 2023
© Навчальна книга–Богдан, виключна
ліцензія на видання, оригінал-макет, 2023

Дорогі семикласники та семикласниці!

Мову можна вчити для когось і можна вчити для себе. Для когось — це заради високої оцінки, заради балів. Для себе — заради розвитку безмежних можливостей свого мозку, задля підвищення свого інтелектуального рівня. Це, звичайно, забезпечує водночас і високу оцінку.

Мова, як жоден інший предмет, найглибше сягає в підсвідомість людини, формує її, удосконалює. Тому при вивченні мови важливе не зазубрювання правил, які відразу ж і забуваються, а проникнення в навдивовиж логічно побудовану структуру рідної мови.

Мова має дві сторони: видиму й невидиму. Видима сторона — це мовлення, тобто усне й письмове спілкування, читання, творення текстів. Невидима — це мовні засоби, які у вигляді зв'язків між нейронами мозку залягають у глибинах нашої пам'яті і які ми постійно використовуємо під час мовлення й мислення. Мовні засоби в нашій пам'яті бувають неупорядковані, хаотичні й чітко впорядковані, як, скажімо, з'єднання в досконалому електронному пристрої. Зрозуміло, що бажаних результатів досягають там, де система логічно облаштована відповідно до її внутрішніх функціональних законів, і навпаки, результати мізерні там, де панує безлад.

А чи завжди ми правильно говоримо рідною українською мовою? Чи досконало знаємо її?

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Теоретичний матеріал

Розвиток мовлення

Ключ до вправи

Прослухати!

Фотоілюстрація

Інтерактивна вправа

* Відповідь до вправи подано у кінці підручника

** Значення слова подано у кінці підручника

Вступ

§ 1.

Мова — нетлінний скарб кожного народу. Українська мова як засіб єднання, згуртування українського народу

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!.. — Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди! —

записав Т. Шевченко 1848 року в неволі, на далекому Кос-Аралі,
зачувши звуки рідної мови.

Кожному народові Бог вділив його неповторну мову як засіб взаємопорозуміння між людьми й збереження століттями набутого досвіду. Мова — це й могутній інструмент мислення та пізнання навколишнього світу. Як кожна людина по-своєму сприймає навколишню дійсність, так і кожна мова по-своєму відображає, членує явища, і, таким чином, завдяки різноманіттю мов, людство в своїй сукупності має змогу якомога повніше й докладніше відтворити картину світобудови. Без тої чи іншої мови вселюдське уявлення про світ буде не таким повним, як неповною буде веселка без якогось кольору або навіть його відтінку.

Тому кожен народ зобов'язаний дбати про цей дар, захищати його, розвивати, вдосконалювати, помножувати його можливості й ефективно використовувати його. Народ, який не чинить цього, зникає з лиця землі як нація.

Мова є одним з найважливіших факторів, який об'єднує український народ, адже вона є національним символом, який сприяє збереженню національної ідентичності та спільної історії. Мова є своєрідним кодом, який зберігає інформацію про нашу історію, географію та культуру. Вона створює мовний простір, який є природним середовищем буття української нації. Збереження мовного простору є неодмінною умовою існування і розвитку української нації і гарантією забезпечення мовних прав українців.

Згуртування українців навколо мови є дуже важливим, оскільки воно сприяє зміцненню національної єдності та відчуття належності до спільного народу. Тому важливо підтримувати українську мову, вдосконалювати, використовувати в повсякденному житті та підтримувати її статус як державної мови.

“Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування”, — писав Панас Мирний.

Тільки користуючись рідною мовою й, таким чином, активно розвиваючи її, той чи інший народ може справно виконувати свою місію на Землі. Наша мова єднає нас, згуртовує у непрості часи боротьби з ворогом за незалежність України.

1

I. Прочитайте уважно висловлювання про рідну мову й Батьківщину. Зверніть увагу на слова й звороти, які добирають автори, щоб якнайточніше передати свої думки.

1. Свою Україну любіть, любіть її... Во врем'я люте, в остатню тяжкую минуту за неї Господа моліть (*Т. Шевченко*).
 2. Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Тільки той може осягти своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто збагнув відтінки і пахощі рідного слова, хто дорожить ним, як честю рідної матері, як колискою, як добрим ім'ям своєї родини (*В. Сухомлинський*).
 3. Українська мова в багатстві, витонченості й гнучкості форм не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекладати глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи. Це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду, але чие місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим (*М. Драгоманов*).
 4. Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою. В народі немає скарбу більшого, як його мова (*Ю. Мушкетик*).
 5. Мова — то дзеркало душі народу, то святиня, з котрою пов'язана не тільки минувшість, а й будучність народу і його повага в світі (*М. Подолінський*).
 6. Рідної мови не може покинути людина без скалічення своєї душі — так само, як не може замінитися з ким іншим своєю шкірою (*І. Франко*).

II. Підготуйтеся до усної розповіді на тему “*Рідна Батьківщина й рідна мова — найдорожчі в світі*”: складіть і запишіть приблизний план виступу, завчіть напам'ять деякі вислови.

2

Прочитайте вірш і поясніть, якою уявляється поетові рідна мова.

Все в тобі з'єдналося, злилося —
 Як і поміститися в одній! —
 Шепіт зачарований колосся,
 Поклик із катами на двобій.
 Ти даєш поету дужі крила,
 Що підносять правду в вишину,
 Вченому ти лагідно відкрила

Мудрості людської глибину.
І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітувать в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

В. Симоненко

3 Прочитайте уривок і підготуйте усну аргументовану відповідь на запитання, чому дівчина почувала себе незатишно.

Потроху вона одначе звикла обідати так, як і всі.
Потроху й до одежі Наталя звикла.

Але ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла. Їй казано надіти іншу “юпку”, а вона не розбирала, що це говориться про спідницю, і вдягала пальто — ту юпку, що зверху вдягають; її посилено в “чулан”, а вона йшла навмання в якусь хату, бо не знала, що воно і де воно той “чулан”; їй велено вчитися “прилежно”, а вона ніяк не могла зрозуміти — навіщо це, як вчишся, треба лежати... Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень. Ніхто з її подруг сільських краще від неї не вмів співати, а казки оповідаючи, вона голосом силкувалася вдавати тих звірів чи людей, про яких казала. А тут... тут вона була нерозумна, бо ніяк не розуміла слів, “що в книзі пописано”... (Б. Грінченко).

4 Прочитайте уривок і дайте відповідь, у чому проявляються привабливість, могутність і необмежені можливості української мови.

Надзвичайна мова наша є таємницею. В ній усі тони й відтінки, всі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся дорожчості мови нашої: у ній що не звук, то подарунок, все крупно, зернисто, як самі перла. І справді, інше слово часом дорожчіше від самої речі.

Пригадаймо такі слова, як *оксамит*, *перла*, *намисто*, *рушник*, *хустка*, *знамено*... Кожне слово має свій сенс, свою красу. У мене особисто народжується велике почуття радості при згадці таких слів, як *світанок*, *сонячний промінь*, *весняний струмок*, *голуба далечінь*, *блакитна високість*... А скільки таких слів існує, і за кожним — глибока суть і краса!

У величному мовному запасі вибрати потрібне слово — то велике вміння, і, навпаки, якщо ви користуєтеся словом неточним, то це, власне, те саме, коли б замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися б цвяхом (В. Сухомлинський).

5

Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Дніпро — як мова. Мово наша і Ріко наша! Невичерпна, вічна, молода, як весняне листя. Райдуги купаються в Дніпрі, небо хмарніє від птаства, червоно-вишневі зорі зорять угорі, земля стогне від хлібів, громи вигуркочуються над посереддю Ріки, і садки вишневі коло хат, і хрущі над вишнями, і червоно в небі устає новий псалом залізу, а над усім мова гримить, і шепоче, і ніжно лащить, і бунтується...

Мово вкраїнська, звідки прилетіла, як тут зросла, розцвіла й зарясніла? Чи пила воду з Дніпра, чи купалася в його ласкавих водах, чи злітала в небо з його мільйонокрилим птаством? Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка. “Тече вода в синє море, та не витікає...” (За П. Загребельним).

II. Як ви розумієте порівняння Дніпра з мовою і мови з Дніпром? Підготуйте усну розповідь на тему “Україна, Дніпро і наша мова”.

6

Запам'ятайте крилаті вислови та їхніх авторів.

1. І чужому наuczайтесь, й свого не цурайтесь (це заповідав нам великий Тарас Шевченко). 2. У ріднім краю навіть дим солодкий і коханий (ці слова сказала Леся Українка, їдучи в Італію). 3. Всім серцем любіть Україну свою, — і вічні ми будемо з нею! (так звертався видатний поет Володимир Сосюра до українців, коли любити Україну заборонялося).

Повторення та узагальнення вивченого

§ 2.

Словотвір. Похідні й непохідні слова. Основні способи словотворення

1. Що вивчає словотвір?
2. Які слова називаємо похідними?
3. Які слова називаємо непохідними?
4. Як називається слово, яке лягає в основу похідного?
5. Що таке твірна основа?
6. Назвіть основні способи словотвору.

7 **I.** Поміркуйте, слова якої групи є похідними від іменника *Україна*, а які є формами цього слова.

1. Україна — України, Україні, Україною.
2. Україна — українці, український, по-українськи.

II. Утворіть та запишіть два похідні слова від слова *земля*; запишіть це слово у формі орудного та кличного відмінків.

- 8** Розподіліть слова у дві колонки: 1) непохідні; 2) похідні. Виділені слова розберіть за будовою.

Вода, музикант, нічний, праліс, друг, промова, писати, свобода, сонце, мирний, оспівати, калина.

- 9** Визначте, яке зі слів у парі є похідним. Спишіть слова і проведіть стрілку від твірного до похідного.

Зразок. Ліс → лісок; березовий ← береза.

Білий, біленький; рожевіти, рожевий; читати, читач; книжковий, книжка; синь, синій.

- 10** **I.** Прочитайте уривок із вірша Лесі Українки «Колискова» та поміркуйте, які суфікси надали виділеним словам емоційності.

Місяць яснесенький
Промінь тихесенький
Кинув до нас.
Спи ж ти, малесенький,
Пізній бо час.

II. Спишіть уривок. Знайдіть похідні слова і розберіть їх за будовою.

III. Утворіть по одному слову від слів *місяць* та *час*.

- 11** Запишіть слова в таблицю за зразком.

Твірне слово	Похідне слово	Спосіб творення
калач	калачик	суфіксальний

Дощик, граніт, безумовний, вихід, аквапарк, підвіконник, чорнозем, юнь, премудрий, шкільний, кобзар, п'ятиповерховий, приморський, позеленіти, підпис.

- 12** **I.** Утворіть від кожної пари слів одне способом складання та запишіть їх у дві колонки: 1) утворені за допомогою сполучних голосних *о*, *е*; 2) утворені без сполучних голосних.

Машини, будувати; пожежа, небезпека; цемент, бетон; експерт, криміналістика; земля, трусити; космонавт, досліджувати; п'ять, поверх; популярний, музика; земля, міряти, чарувати, зілля.

II. Із кожної колонки виберіть одне слово та складіть і запишіть із ним речення.

13 Подані словосполучення замініть аббревіатурами.

Зразок. *Українська Народна Республіка – УНР.*

Українська повстанська армія, Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, гідроелектростанція, зовнішнє незалежне оцінювання, станція технічного обслуговування, Українські січові стрільці, Міністерство закордонних справ, Китайська Народна Республіка, Південно-Африканська Республіка.

§ 3. Лексикологія. Групи слів за значенням, походженням, уживанням. Фразеологія. Правильне вживання слів і фразеологізмів

1. Що таке лексика?
2. Що називають лексичним значенням слова?
3. Як називають ті словники, у яких розкривається лексичне значення слів?
4. Які слова однозначні, а які — багатозначні?
5. Що означають слова в прямому значенні, а що — в переносному? Які слова називають омонімами?
6. Які — антонімами? Що таке синоніми?
7. Для чого в мові потрібні синоніми?
8. Як треба користуватися синонімами?
9. Які бувають слова за походженням?
10. Чи відрізняються чимось запозичені слова від незапозичених?
11. Які бувають слова за вживанням?

12. Які слова називають неологізмами, а які — архаїзмами?
13. Які словосполучення називають стійкими?
14. Що таке крилаті вислови?
15. Які словники української мови ви знаєте?

14 У подані прислів'я вставте пропущені підмети. Поясніть, як ви їх добирали.

1. Кожний ... на свою моду крає. 2. Без копила і ... чоботи не зробить. 3. Який ..., така й череда. 4. ... клепле, поки тепле. 5. Кепський то ..., що в своїй хаті змокне. 6. Який ..., така й коса. 7. Знання ... не вкраде. 8. Дружній череді ... не страшний. 9. ... не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже.

Слова для вставок: косар, господар, мудрий, пастух, вовк, коваль, кравець, швець, злодій.

15 *До поданих слів доберіть із дужок слова так, щоб утворилися словосполучення.

1. Попереджати, запобігати (лихові, про небезпеку). 2. Рахувати, вважати (можливим, гроші). 3. Кроїти, краяти (хліб, тканину). 4. Власник, володар (кубка, будинку). 5. Здатний, здібний (на подвиг, до наук). 6. Робочий, робітничий (гуртожиток, одяг). 7. Рідкий, рідкісний (ліс, випадок).

16 Прочитайте речення й поясніть, яких різних значень набуває в них слово *гарний*.

1. Тільки тепер усі побачили, який він був гарний, стрункий, широкогрудий — справжній красень (*Олесь Гончар*). 2. Яка гарна делікатна мелодія! 3. Часом людей тільки гарними словами вловлюють, що ж то дією власною можна! (*З тв. Марка Вовчка*). 4. Новину гарну привезла вам (*З. Мороз*). 5. Все те сталося в теплу, гарну пообідню годину (*Леся Українка*). 6. Гарний син, тихий, роботящий. 7. Побачив над собою занесену руку й почув такий гарний удар в тім'я, що випустив каната (*З тв. Ю. Яновського*).

17 1. До поданих іншомовних слів доберіть синоніми й запишіть їх у колонку в тому самому порядку.

Момент, педагог, ароматний, гравій, алфавіт, лозунг, горизонт, пілот, контур, гігант, актор.

Синоніми: *абетка, артист, велетень, гасло, духмяний, льотчик, мить, обрис, обрій, рінь***, учитель.

II. З перших букв дібраних синонімів складіть фразеологізм. Запишіть його.

18

I. Прочитайте уривок. Знайдіть фразеологізми і поясніть їхнє значення.

Було це якось улітку ввечері. Посеред двору на колодках сиділи всі наші: тато й мама, старша наша сестра і дехто з сусідів. Гомонів між ними й дід...

А я кругом двору, ніби той об'їждчик, хвищаючись і тоненько іржучи, ганяю безперестанку на хворостині. А більші діти, як галич**, збили ярмарок коло ями, що ромашами** та кропивою позаростала: в дворі у нас почали копати глинище**. Стрибають через яму і в яму, один одного пхають, сиплються землею, як борошно, м'якою, галасують, геть-геть луна ходить. У дворі стоїть такий ярмарок, що за малими великі один одного не чують.

— Та вгамуйтеся! Не кричіть! Не казіться! — тільки й чути раз по раз з колодок...

Далі до діда:

— Хоч би ви, діду, поробили їм що-небудь, щоб вони хоч на часину примовкли.

— Я їм пороблю! Я їх зараз усіх в поросят поперекидаю, — жартує дід.

А нам ще веселіше від того.

На подвір'ї було темно, а далі почало чогось видніти. Ті, що на колодках сиділи, чогось примовкли і дивились усі в один бік. За нашим двором темніли городи, за городами верби рядами з долини верхі аж до неба попіднімали, а геть-геть за вербами, де вдень, як море, квітувала пшениця і звідкіль увечері вітер тільки її дух приносив, там червоно червонілося, ніби десь у полі вогонь пастухи розкладали.

— Андрійку, гов! — гукає дід...

Я хльоскаю батіжком із валу** свого вороного й шумлю до діда:

— Ви, діду, кликали мене?

— Іди сюди!

Дід бере мене на руки, я спершу пручаюсь, боюся, що він мене догори дригом поставить. Дід бере силою.

— Дивись — чи бачив ти таке: за лісом, за пралісом золота діжа сходить?

Я примовк. Далі як не закричу, як не загаласую:

— Ай-яй-яй! Дивіться! Що воно таке? (За С. Васильченком).

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту. Пригадайте щось і з власного досвіду, додайте його до переказу.

19

Прочитайте текст. З'ясуйте значення невідомих чи не зовсім відомих вам слів. Текст перекажіть усно.

Держава у своїй діяльності керується певними законами. І найвищий з її законів — Конституція. У Конституції визначаються основні права та обов'язки громадян і зобов'язання держави перед громадянами.

Україна теж має свою Конституцію. У ній життя і здоров'я, честь і гідність кожної людини визнаються найвищою цінністю. Нічого ціннішого за людину немає. Усі люди є рівними у своїх правах. І про захист цих прав має дбати держава.

Громадяни повинні неухильно дотримуватися Конституції України та її законів, шанувати права і свободи, честь і гідність інших людей, їхній обов'язок — захищати цілісність і незалежність України, дбати про її добробут.

Конституція встановлює, що державною мовою в Україні є українська мова. Її має знати кожен громадянин України.

Конституцію України було прийнято 28 червня 1996 року. Цим актом було остаточно утверджено Україну як суверенну і незалежну державу. День прийняття Конституції став одним з найбільших свят нашої країни.

20

Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

За словом у кишеню не лізти (бути дотепним і метким у розмові); бистрий на слово (дотепний, кмітливий); дар слова (здатність красиво, розумно говорити); бити словом (висловлюватися влучно, дошкульно); гострий на язик (дотепний); жалити язиком (сильно дошкульяти словами); держати язик за зубами (бути стриманим у висловлюваннях, мовчати); взяти втямки (усвідомити, збагнути).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

I. Повторення вивченого про текст

1. Текст складається з речень, об'єднаних спільною темою й основною думкою.
2. Речення в тексті розташовані одне за одним у часовій або логічній послідовності так, що кожне наступне висловлювання пояснює, доповнює або уточнює попереднє.
3. Речення в тексті пов'язані між собою сполучниками, займенниками, вжитими замість уже названих речей, повторенням тих самих або синонімічних назв.
4. У цілісному тексті розрізняють вступ (зав'язку), основну частину і висновок (розв'язку).

Проаналізуйте два наступні тексти. У якому з них переважають художні, а в якому — публіцистичні елементи? Обговоріть у класі побудову обох текстів. За цими двома зразками складіть власну розповідь про початок навчального року у вашій школі чи класі.

21

1. Прочитайте текст і з'ясуйте значення невідомих вам слів. Поясніть вживання розділових знаків у ньому.

Настрій у мене сьогодні особливий. Після літніх канікул ми вперше зібралися в своєму класі. Кожному хотілося розповісти про найцікавіше, поділитися спогадами, як минуло літо.

На великій перерві до нас підійшов класний керівник. Він розпитував, хто чим займався на вакаціях, а потім зажадав, щоб ми показали свої записники. Найбільше його зацікавив мій зошит. Вчитель уважно передивився його і мовив до присутніх:

— Ось, діти, прекрасний зразок, як треба записувати народну творчість! — І він підняв над головою мого зошита. — Раджу вам всім ознайомитися з матеріалами, котрі зібрав ваш однокласник. Зверніть увагу, що записи — а тут прислів'я та приказки, народна метеорологія, обряди — стосуються давнини. Це особливо цінно, бо зберігається в пам'яті лише літніх людей, яких не так і багато. Відійдуть вони, і ми чимало втратимо з нашої національної культури... Це справжні перлини фольклору й етнографії!

Оскільки ми майже не знали про зміст цих термінів, то вчитель зупинився докладніше на них. Як ми дізналися, фольклор — це така наука, що вивчає народну творчість: пісні, легенди, казки та перекази. Етнографія досліджує давній побут, тобто як жили і чим займалися люди. Це — житло, одяг, народна медицина і кулінарія, традиційні промисли й ремесла, свята та обряди (В. Скуратівський).

III. Поділіться враженнями від початку навчального року. Свої враження запишіть.

Альманах

Твір перший (Наталчин)

ПЕРЕДМОВА

У п'ятому класі ми, тобто Андрійко, Галя, Марійка, Оленка, Олесь, Петрик, Сашко і я, вели "Щоденник". У ньому записували, що бачили, чули й думали. Це всім подобалося.

Але щоденник, як сказав Андрійко, — річ делікатна, особиста. Не всі схотіли давати свої записи до спільного "Щоденника".

Тому в шостому класі ми (до нас приєднався ще й Михайлик) стали складати казки. Цікаво було вигадувати різні пригоди, які нібито траплялися із звірами, і не тільки з ними.

Тепер ми надумали скласти альманах. До нього ввійдуть не лише казки, а й наші оповідання, вірші, роздуми, рецензії. Хто що зможе.

Ми хочемо бути корисними Україні. Будемо не тільки працювати, а й спробуємо творити духовні скарби. Бо ж не хлібом єдиним живе людина. Як каже наш учитель Петро Іванович, у кожного з нас є талант. Треба тільки допомогти йому розкритися.

22

Порадьтеся зі своїми шкільними товаришами, може, й вам би взятися за укладання альманаху. А ваш учитель чи вчителька допоможуть вам оформити його. Може, й чийсь батьки долучаться до цієї справи. А щоб вийшов альманах, досить, щоб кожен із вас подав до нього бодай по одному творові.

їхньою діяльністю, і називається ідеалом. Ідеал у тексті можна передати по-різному — прямо й опосередковано.

Прочитайте три наступні тексти й проаналізуйте, як у них висловлено те, що ми називаємо ідеалом або мрією. Спробуйте помріяти й ви.

68

I. Прочитайте уривок із жартівливої народної пісні. Випишіть дієслова в умовному способі.

Коли б я був полтавський соцький,
Багато б дечого зробив,
Зробив би так, щоби жилося
Всім людям добре, наприклад:

Поставив би я скрізь дерева
З медових пряників самих.
І ніжки з холодцю, свинячі,
Щоб з часником росли на них.

Замість лози — росли б ковбаси,
А листя все було б — млинці,
Земля була б з самої каші
Та з добрих свіжих потрухів.

II. Спробуйте скласти свою пісню на тему “Коли б я був полтавський соцький”. Якщо ж пісня не вийде, то опишіть у прозі ті неймовірні дива, які б ви могли вчинити.

69

I. Прочитайте уривок. Знайдіть дієслова в наказовому способі, поясніть їхнє значення.

Виступати мали на світанні.

Ще звечора поклали в судна всі потрібні припаси: їжу, одяг, набої, порох. Тільки зброя була при козаках.

Отже, на світанні загримлять бубни, оживе Січ. Кільканадцять тисяч козаків займуть свої місця в трюхстах чайках — і вдарять міцні дубові весла по тільки-но скреслому Дніпру.

Яремко бігав то до Петра Скрипника, то до Карпа Недайборща:

— Візьміть мене з собою!

У відповідь чув одне:

— Сиди тут. Малий ще.

— Ну, візьміть мене! Я вам буду там потрібен. Робитиму все, що накажете. Я сильний. Візьміть мене...

— Не візьмемо... Похід — то не прогулянка. Там стріляють. Можуть убити.

— А чого то мене треба берегти?

— Наймолодший. Якщо, скажімо, зі мною щось станеться, то не так страшно. Я прожив уже сорок літ. А ти? Ти й п'ятнадцяти не маєш. У тебе все ще попереду... (С. Тельнюк).

II. Уявіть, що ви хочете податися з козаками в похід. Передайте вашу розмову, як ви її собі уявляєте. Можете вжити, крім тих, що є в тексті, дієслова *допоможіть*, *попросіть*, *підсоблю*, *допомагатиму*, *відчепися*, *не заважай*, *не плутайся під ногами*, *послухай*, *ходімо* тощо. Свою розповідь запишіть.

Альманах

Твір четвертий (Олесів)

НАША УКРАЇНА

Понад нами небо синє,
Перед нами жовте поле.
В рабство наша Україна
Не повернеться ніколи.

Нам у небі сонце сяє,
І Дніпро в степу синіє.
Долю кращу в ріднім краї
Збудувати ми зумієм.

Станем як одна родина,
Будем чесно працювати,
Буде й в нашій Україні
Щастя, радість і достаток.

- 70** Прочитайте Олесів вірш. Проаналізуйте, як у ньому чергуються наголошені й ненаголошені склади, як римуються рядки, які зорові образи використано. Що б ви могли сказати про свої почуття до України?

§ 10. Підсумкове повторення теми “Загальні відомості про дієслово”

- 71** Розкажіть про дієслово в цілому за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще по 3–5 власних прикладів.

I. Дієслово як частина мови.

1. Незмінні форми дієслова: *сказати, сказано, кажучи, сказавши...*
2. Змінні форми дієслова: *сказав, скажу, сказаний...*
3. Дієслова доконаного виду: *запитати, зів'яв, побачить...*
4. Дієслова недоконаного виду: *зберігати, милуюся, співають...*

II. Прочитайте уривок. Знайдіть дієслова й визначте їхній вид, поставте питання до дієслів.

Я дивився на воду. Озеро мінливе й неспокійне, як мінливе й неспокійне над ним небо. Озеро жило небом. Його сонцем і його хмарами. Небо синє — синіло спокійне плесо. Плавало зелене латаття, цвіли білі й жовті лілеї. І не ворушилися густі очерети. Небо ставало вишневе — вишневіло зелене латаття, а стебла стояли у воді, як червоні промені. У легенькому рум'янці розпускалися білі й жовті лілеї, самі рум'яніли.

Закувала зозуля.

Голос її діткнувся до озера, і озеро відгукнулося: ку-ку...

Із самісінької глибини вибулькнула луна. На плесі пішли кола. І зблиснули хвилі, як золота луска. Сходило сонце (Б. Харчук).

Випишіть з прислів'їв дієслова й схарактеризуйте їх (вказіть форму, вид, перехідність), користуючись цифровим кодом поданої нижче таблиці “Характеристика дієслова в цілому”, наприклад: *падає* — 22 (це означає: способова форма, недоконаний вид).

I. 1. З неба хліб не падає. 2. З полови хліба не спечеш. 3. Краще їсти хліб з водою, ніж жити чужиною. 4. Усього хліба не поїси. 5. Надіявся на пироги та борщу не їв. 6. З'ївши калач, берися знов до хліба.

II. 1. Що сьогодні маєш зробити, не відкладай на завтра. 2. Чужої роботи ніколи не переробиш. 3. Хто нічого не робить, той ніколи не має часу. 4. Не навчившись, і постела не сплетеш. 5. Швидкої роботи ніхто не хвалить. 6. Роби не язиком, а руками.

Характеристика дієслова в цілому

Цифровий код	Форма дієслова	Вид
	1	2
0	—	—
1	неозначена	доконаний
2	особова	недоконаний
3	дієприкметник	
4	форма на -но, -то	
5	дієприслівник	

Примітка. Цифровим кодом користуємося так. Наприклад, у реченні *Присівши на пеньку серед поляни, я розглядав видовисько туманне (М. Рильський)* потрібно схарактеризувати дієслова *присівши* і *розглядав*. Перше дієслово має такі граматичні значення: форма — дієприслівник, ця характеристика стоїть проти цифри 5; доконаний вид — проти цифри 1. Отже, записуємо: *присівши* — 51. Так само характеризуємо дієслово *розглядав*: способова форма (2), недоконаний вид (2). Отже, записуємо: *розглядав* — 22. Цифрове кодування дає змогу уникнути громіздких записів і полегшує перевірку.

73 У поданих реченнях дієслово недоконаного виду *біг* (що робив?) скрізь перетворіть за допомогою префіксів на дієслова доконаного виду (що зробив?) і запишіть їх. Від чого залежить вживання різних префіксів?

1. Заєць біг із лісу. 2. Заєць біг у ліс. 3. Заєць біг від лісу. 4. Заєць біг до лісу. 5. Заєць біг через ліс. 6. Заєць біг навколо лісу. 7. Заєць біг за ліс.

74 Прочитайте речення і поясніть, чому навіть ті самі дієслова починаються то з *в*, то з *у*.

1. Настане літо; жовтий цвіт укриє липу до вершини (Я. Щоголів). 2. На хвилину хмарка вкрила місяць (Л. Смілянський). 3. Дощ утихає (М. Рильський). 4. Буря не втихає (С. Васильченко). 5. Не прийнялись три ясени, тополя всихала (Т. Шевченко). 6. І садок усох, і глибока криниця засипалась (Марко Вовчок). 7. Без слів ухопила вона [мати] його в обійми, тісно притулила до себе (Леся Українка). 8. Я наздогнав його, ухопив за піджачок (Г. Хоткевич).

75 *Перепишіть загадки, розкриваючи дужки. Загадки відгадайте.

1. Що літає: крил (не) має, але крила підіймає. 2. Є крила — (не) літаю, ніг (не) маю, а гуляю, по землі (не) ходжу, на небо (не) дивлюся, зірок (не) лічу, весь час мовчу. 3. Біжать два брати, один одного (не) доженуть.

Відгадки: велосипед, вітер, риба.

76 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Кожна жилка дрижить (охоплює сильне переживання); аж жижки трусяться (охоплює сильне бажання, бере страх); бути як на голках (тривожитися, переживати); мороз іде поза шкірою (моторошно); почув мурашки за спиною (стало страшно); ускочити вище халаяв (потрапити в скрутне становище).

§ 11. Теперішній час дієслів (змінювання за особами та числами). Правопис та вимова *-ться, -шся* в дієсловах (повторення)

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент повідомлення про неї. Дієслово в теперішньому часі відповідає на питання *що роблю? що робиш?* і т.д.: *пишу, пишеш* і т.д.

Минулий час означає дію, яка відбулася чи відбувалася до повідомлення про неї. Дієслово в минулому часі відповідає на питання *що робив? що зробив?* і т. д.: *писав, написав* і т.д.

Майбутній час означає дію, яка відбудеться чи буде відбуватися після повідомлення про неї. Дієслово в майбутньому часі відповідає на питання *що зроблю? що буду робити?* і т.д.: *напишу, буду писати, писатиму* і т.д.

П Заповніть таблицю, відповідаючи на поставлені запитання.

Час	Коли відбувається дія?	На які питання відповідає?

78 Перевірте й зробіть висновок, у яких часах можуть вживати:

а) дієслова доконаного виду: *написав, зрадів, гукнув* (минулий час); *напишу, зрадію, гукну* (майбутній час);

б) дієслова недоконаного виду: *писав, радів, гукав* (минулий час); *пишу, радію, гукаю* (теперішній час); *буду писати, радітиму, гукатиму* (майбутній час).

1. Часи дієслова характеризують за такими ознаками:

Час	Коли відбувається дія?	На які питання відповідає?
теперішній	в момент повідомлення про неї	<i>що роблю? що робиш? і т. д.</i>
минулий	до повідомлення про неї	<i>що робив? що зробив? і т. д.</i>
майбутній	після повідомлення про неї	<i>що зроблю? що робитиму? і т. д.</i>

2. Дієслова доконаного виду вживають тільки в минулому й майбутньому часах; дієслова недоконаного виду — в усіх часах.

79

Прочитайте уривок із письменникового щоденника. Знайдіть дієслова й поясніть, від чого залежить їхній час (час тут відлічується відносно моменту, коли письменник робив свій запис).

Тяжко стогнав і кричав у сні. І від того прокидався. Серце боліло і билось у грудях, ще й зараз болить. І болить голова. Дуже ослаб увесь. Полечу до Києва літаком за чотири години. Намучусь, може. Зате побачу Дніпро й Україну і ще раз, стиснувши руками побите й порубане серце, полину під хмари помолитися рідному краю...

Я хочу жити на Вкраїні. Що б не було зі мною... Я України син, України. Родила мене мати в степу, у полі зростав я, знав щастя і горе у полі — велике життя. У перетворенім степу над великою урочистою рікою серед народу поживу я, втішу своє серце... Лечу (О. Довженко).

80

I. Запишіть дієслова у три колонки залежно від того, в якому часі їх ужито: 1) у теперішньому; 2) у минулому; 3) у майбутньому.

Озираюся, стужавіло, чекає, радів, стихне, милуватимусь, сміємо, сказали, кланяються, змерзне, мерехтить, вернемося, блиснув, смеркає, знатимемо, сюрчали, збагнули, можете, німуватиме, заїжджав, дякуємо.

II. З других букв складіть шість недописаних слів у рядку з народної пісні: “Чом, чом...?”.

так, що й не почув би ніхто, але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить:

— Ану, гей там, давай сюди змія!

Руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішає. Але тікати й не пробуй, Федько усяку собаку випередить (В. Винниченко).

- 133** I. Подані дієслова запишіть у три колонки: 1) у дійсному; 2) у наказовому; 3) в умовному способі.

Зустріньмо, плекаємо, вступився б, скажіть, люблять, зберегли, пробачте, нагадаймо, світало б, в'їжджай, дістався, стихне, розповіла б, любили б, вникніть, рушай, тьмяніють.

- II.** З других букв кожного слова складіть пропущені три слова у вислові В. Сосюри: *“Всім серцем..., — і вічні ми будемо з нею”*.

- 134** Прочитайте прислів'я. Випишіть з них дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиці “Характеристика дієслова в цілому” та колонки “Спосіб” з таблиці “Характеристика способових форм дієслова”, наприклад: *засяє* — 21.1 (тобто: способова форма, доконаний вид, дійсний спосіб).

1. Після дощу і сонце засяє. 2. Гріло б ясне сонце, а місяць як хоче. 3. Не брудни криниці, бо схочеш водиці. 4. Сади деревину — будеш їсти садовину. 5. Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила. 6. Роби, небоже, то й Бог допоможе. 7. Якби нові черевики, то пішов би й на музики.

135 I. Прочитайте текст і выпишіть з нього дієслова, що означають дії, пов'язані з павутинням. Зверніть увагу на порівняння, які стосуються павутиння.

Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справдішне літо. Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надворі летіло павутиння. Все сине небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, розпалась на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками**, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садків, метлялось коло хрестів та бань на церкві й знов летіло та летіло; хто його зна, де воно й бралось (І. Нечуй-Левицький).

II. Придивіться, якого кольору осіннє небо, як гріє сонце, яке повітря і як пливуть у ньому павутинки, як вони обснують усе. Побачене й відчуте опишіть. У своєму описі можете використати мовний матеріал з прочитаного вами тексту і малюнок.

136 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Бабине літо (теплі, сонячні дні на початку осені; павутиння, що літає в цю пору в повітрі); триматися на павутинці (перебувати в загрозовому становищі); на краплинку (трохи); крапля в мові (мізерна частина чогось); дмухні — і розсиплеться (тендітний, нетривкий); радий небо прихилити (хтось готовий усе зробити заради когось); з роси та з води (побажання щастя й достатку).

§ 16. НЕ з дієсловами

З усіма формами дієслова (крім дієприкметника¹) **не** майже завжди пишемо окремо: **не** *перешкоджати*, **не** *бачать*, **не** *чули*, **не** *стало*, **не** *зроблено*, **не** *прийшовши*, **не** *розуміючи*.

1. Разом **не** пишемо у дев'яти дієсловах: **ненавидіти**, **непритомніти**, **неволити**, **непокоїти**, **нехтувати**, **незчутися**, **нетерпеливитися**, **нездужатися**, **нетямитися**, які без **не** не вживаються.

2. З чотирма дієсловами **не** пишемо разом або окремо залежно від їхнього значення: **нездужати** (хворіти) і **не здужати** (не змогти), **неславити** (ганьбити) і **не славити** (не прославляти), **непокоїтися** (турбуватися) і **не покоїтися** (не лежати), **нестямитися** (втратити самовладання) і **не стямитися** (не відчувати, не вернутися до свідомості).

3. Разом **не** пишемо у префіксі **недо-**, який вказує на неповноту дії: **недочувати** (погано чути), але **не дочути** (не почути); **недоїдати** (голодувати), але **не доїдати** (залишати їжу); **недолюблювати** (відчувати неприязнь); **недооцінювати** (неповною мірою оцінювати); **недобрати** (не збагнути).

4. Треба розрізняти дієслово **не має** (не володіє) і заперечне слово **немає** (нема), які пишемо по-різному.

137 Прочитайте прислів'я й поясніть написання *не* з різними формами дієслова.

1. Як не хоче, то ще гірше, як не вміє. 2. Доки не впрієш, доти й не вмієш. 3. Чого сам не любиш, того й іншому не чини. 4. Не ходи, куди не просили; не бери, чого не поклав. 5. Не спитавши броду, не лізь у воду. 6. Не дослухавши до кінця, не спіши відповідати. 7. Запас кишеню не рве і місця не перележить.

¹ Про написання *не* з дієприкметниками див. § 23.

138 *Перепишіть, розкриваючи дужки. Дієслова з *не* підкресліть.

I. 1. Я (не) навиджу рабства кайдани (*П. Грабовський*).
 2. Наша дума, наша пісня (не) вмере, (не) загине (*Т. Шевченко*).
 3. Правди зрадою ніколи (не) здолати (*Р. Братунь*). 4. Ночі, ночі на Вкраїні, ночі тихі, чарівні, де б (не) був я на чужині — (не) забути вас мені (*І. Манжура*). 5. Ми (не) зчулися, як підкрався світанок (*В. Кава*). 6. Птахи сильніше (не) покоїлись (*М. Коцюбинський*). 7. Хрипло крикаючи, боком пролетів грак, мало (не) черкаючи вершків сонних сосон (*О. Копиленко*).

II. 1. До живого нікому (не) доходило: чужа болячка (не) болить, чужа потилиця (не) свербить (*А. Свидницький*). 2. Тривожне почуття зростало в серцях батьків, (не) покоїло їх день у день (*О. Полторацький*). 3. Він почав усіх боятися, усім (не) довіряти (*І. Франко*). 4. Коли ти маєш вчинити щось погане, сім разів подумай — (не) вчини, а добро роби (не) думаючи. 5. Я (не) навиджу брехню у всякій одежі (*З тв. М. Рильського*). 6. Дехто, захопившись тракторами, може, вже (не) дооцінює коня (*Остан Вишня*). 7. Хіба то безсовісно, що я (не) досипав ночей, (не) доїдав шматка хліба та все працював, щоб себе і сім'ю свою зарятувати від злиднів? (*М. Кропивницький*).

Композиція “Іван Франко і світова література”
у Державному історико-культурному заповіднику “Нагуєвичі”

139 Прочитайте речення й поясніть написання *не* з дієсловами разом і окремо.

1. Весна прийшла непомітно. Незчулися, як промайнув і березень (*Я. Баш*). 2. Аж тепер відчув [Олег], що непритомніє від перенапруги (*Іван Ле*). 3. Глухо зітхали хвилі, білі чайки

непокоїлись над озером (*Олесь Гончар*). 4. Весь полк недолічувався тільки одного січовика (*Іван Ле*). 5. Цього противника можна тільки недооцінити, але ніколи не переоцінити (*І. Вільде*). 6. Аж ось двері — рип! — і Василь у хату. Маруся так і нестямилась (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 7. Я й не стямилась, як кинулась тікати (*І. Нечуй-Левицький*).

140 * Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть різне написання *не має* і *немає*.

1. (Не) має мудріших, ніж народ, учителів (*М. Рильський*).
2. Ніхто (не) має більшої любові, як той, хто душу поклада за друзів.
3. У легендах стародавніх справедливості (не) має, все там річ іде про жертви та кривавії події.
4. Люди сплять, спить і людське лихо, — лихо сили (не) має всю ніч.
5. Щастя такого (не) має людина ніколи.
6. Летить безумна пісня — стережіться! Бо жаль ваги (не) має...
7. Збирається в місті за радою рада, та згоди (не) має, панує розрада (*З тв. Лесі Українки*).

141 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не знаючи сну й відпочинку (безперервно); не знаходити собі місця (бути дуже схвилюваним); не йняти віри (не вірити); у вічі не видати (зовсім не бачити); розуму не прикладу (не можу зрозуміти); нема коли й угору глянути (бути дуже зайнятим); не має Бога в серці (бездушний); тільки пташиного молока немає (є всього вдосталь).

§ 17. Узагальнення вивченого з теми “Дієслово”

142 Розкажіть про особові форми за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще по 3–5 власних прикладів.

I. Способи дієслова.

1. Дійсний спосіб: *літав, літає, літатиме...*
2. Умовний спосіб: *літав би, подивилися б...*
3. Наказовий спосіб: *літай, подивіться...*

II. Часи дієслова.

1. Теперішній час: *міркую, розвидняється...*
2. Минулий час: *міркував, довідався...*
3. Майбутній час: *буду міркувати, міркуватимемо, довідаються...*
4. Зв'язок між видом і часом дієслова:
 - а) у теперішньому часі: *шукаю, ходять...*
 - б) у минулому часі: *шукав, знайшли...*
 - в) у майбутньому часі: *шукатиму, знайдуть...*

III. Змінювання дієслів.

1. Поділ дієслів на дієвідміни: *скаже, скажуть, мовчить, мовчать...*
2. Визначення дієвідміни за неозначеною формою дієслова: *бурмотати — бурмочеш; бурмотіти — бурмочу, бурмотиш; звучати — звучу, звучить...*
3. Закінчення дієслів I та II дієвідмін у 1-й особі однини: *скажу, мовчу, розмовляю...*
4. Особливості закінчень дієслів I дієвідміни в інших особах: *пишеш, пишемо, допомагаємо, допомагають...*
5. Особливості закінчень дієслів II дієвідміни в інших особах: *побачиш, побачать, стоїмо, стоять.*
6. Особливості відмінювання дієслів *дати, їсти, бути* та дієслів з основою на **-вісти** (*відповісти*).
7. Чергування приголосних:
 - а) у дієсловах I дієвідміни: *писати — пишу, пишеш...*
 - б) у дієсловах II дієвідміни: *судити — суджу, судиш, судять; любити — люблю, любиш, люблять...*
8. Правопис дієслів у майбутньому складному часі: *писати-му, світитимемо, думатимете...*
9. Творення минулого часу дієслова: *співати — співав, везти — віз, цвісти — цвів...*
10. Граматичні значення дієслова в минулому часі: *вів, вела, вело, вели...*
11. Творення умовного способу: *робив би, робила б...*
12. Творення й правопис наказового способу: *вивчи, вивчімо, вивчіть...; облич, обличмо, обличте...*

IV. Вживання часів і способів дієслова.

1. Вживання теперішнього й майбутнього часів у значенні минулого: *йду вчора, аж бачу...*

2. Вживання наказового способу в значенні дійсного: *а він візьми і скажи...*

3. Вживання умовного способу в значенні наказового: *написав би листа братові...*

4. Вживання дійсного способу в значенні наказового: *підеш, зробиш...*

5. Безособові дієслова: *світає, не спиться...*

143 I. Прочитайте уривок. Випишіть дієслова в теперішньому та майбутньому простому часах окремо за дієвідмінами. Закінчення підкресліть.

Яким уже спустився з гори і, не доїжджаючи мосту, повернув на пишну поляну, щоб самому відпочити і свого гнідка попасти!..

Тихо. Ви чуєте, як ваше серце б'ється об груди глухо, обрубко... А то що шумить? Ваша кров? Ні, то червоне полум'я, знявшись угору, лиже чорне дно казанкове і сичить на ньому незнарошне пролита вода, злегка лопочуть дрова; з річки доноситься гук та регіт Якимів, порскання гнідкове... Над вами стоїть гінка сокорина, високо вгору буяє, широко розвела на всі боки свою густу верховину і прикрила вас легенькою тінню. А он, на праву руч, здіймаються гори, підковою обняли вони ту долину, де ви лежите, вся верховина їхня покрита густим лісом, а боки покриті глибокими ярами та крутими проваллями (*Панас Мирний*).

II. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

144 I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієслова, визначте їхній спосіб і час, якщо вони визначаються.

— Вставай, сину, вже швидко буде розвиднятись. Підводжу голову з постелі: в хаті блимає, вікна затулені чорним сукном темряви, не можна вгадати, скільки минуло вже ночі й скільки ще буде, — ніщо про світ не нагадує.

— Вставай, сину, підемо.

Протираю од сну очі.

— Куди, мамо?

— О, а хіба ж ти забув: підемо дивитись, як сонце сходить. Ти ж просив, щоб тебе збудили. Вставай! — підводить мене.

Так, я прохав, щоб мене збудили, я давно вже марив про це, коли ж тепер...

— Спати хочеться, мамо, дуже, — пхикаю я і, мов винуватий, схиляю сонну голову матері на груди.

— Вставай, вставай, не лінуйся, — чую ніжний, лагідний, проте невблаганний голос.

Мнуся, починаю, позіхаючи, одягатись, сопу. Мати нашвидку допомагає, вмиває холодною водою (С. Васильченко).

II. Опишіть, як ви вранці прокидаєтеся, з якими почуттями встаєте з ліжка. Можете вжити дієслова: *розвиднятися, світати, торсати, гукати, потягатися, чухмаритися, позіхати, схоплюватися, натягати* тощо.

145 I. Прочитайте уривок. Зверніть увагу на вживання часів дієслова.

У нашім асфальтованім дворі росте яблуня. Під яблуною стоїть зеленувата лава. Я сидів на тій зеленуватій лаві. З яблуні опадав квіт, білі пелюстки мерехтіли в повітрі, наче сніжинки. По синьому небі пливли білі хмари.

Сусідська дівчинка років чотирьох гралася в пісочниці з лялькою. Лялька відмовлялася сидіти на краю пісочниці.

— Ось я покличу Бабая, — мовила дівчинка, дивлячись кудись убік, повз мене і наш будинок.

Я підійшов ближче.

— Василюк, а який він із себе, Бабай?

- Бабай? — По її обличчю майнула тінь. — Так він великий, страшний і п'яний...
- А ти ніколи не малювала Бабая?
- Ні, не малювала, — сказала дівчинка.
- А може, намалюєш? (В. Дрозд).

II. За поданим зразком передайте розмову двох людей на будь-яку тему або, якщо це важко зробити, перекажіть цей текст, передаючи слова персонажів від їхнього імені. Свою розповідь чи переказ запишіть.

146

* Перепишіть вірш. Дієслова, що в дужках, поставте за змістом або в теперішньому, або в майбутньому простому часі.

(Переक्вітувати) квітень,
 (Перешуміти) весна,
 І (бути) тихе літо,
 Глибінь ясна.
 В глибінь (заглянути) осінь,
 (Пожуритися) сама.
 І під гудіння сосон
 (Впасти) зима.
 Та дням нема спокою:
 На весну (скреснути) сніг, —
 Дивись — стежки знайомі,
 Сліди од ніг.
 І знов (цвісти) черешні,
 І (зеленіти) луг...
 Сьогоднішнє, вчорашнє —
 Незмінний круг.

М. Драй-Хмара

147

Прозмінійте в теперішньому часі дієслова *тупотати* і *тупотіти*, *вирости* і *виросити*, попередньо визначивши за неозначеною формою їхню дієвідміну. Написане звірте з надрукованим нижче. Помилки, якщо трапляться, виправте і з'ясуйте.

Особа	Тупотати	Тупотіти	Вирости	Виросити
однина				
1-а	тупочу	тупочу	виросу	виросу
2-а	тупочеш	тупотиш	виросеш	виросиш
3-я	тупоче	тупотить	виросе	виросить

множина				
1-а	тупочемо	тупотимо	виростємо	виростимо
2-а	тупочете	тупотимо	виростємо	виростимо
3-я	тупочуть	тупотять	виростуть	виростять

148 I. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини (*що робиш?*) і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням *-еш*; 2) із закінченням *-иш*.

Плакати, вжалити, лишити, сюркотати, стелитися, оберігати, ступити, виснути, стоптати, тямити, виполоти.

II. З других букв кожного слова прочитайте закінчення вислову французького філософа XIX ст. Ернеста Ренана: *"Праця — найкращий шлях до того, щоб..."*.

149 * У диктанті одні учні написали *Подем стелеться туман*; інші — *Подем стелиться туман*. Хто написав правильно? Чому?

150 * Прозмінійте в майбутньому складному часі дієслова *радіти*, *веселитися*.

151 * Прозмінійте в минулому часі дієслова *привести*, *допомогти*. Чи змінюються дієслова в минулому часі за особами?

152 I. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у дві колонки: 1) з м'яким знаком укінці; 2) без м'якого знака.

Зважити, засипати, квасити, вгадати, поглянути, вносити, повідомити, зморщити, вірити, викинути.

II. З других букв прочитайте закінчення вислову давньоарабського письменника Аль-Харізі: *"Де мало слів, там..."*.

153 I. Прочитайте текст. Знайдіть випадки переносного вживання часів і способів дієслів.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, скажи нам казочки! — прохали діти.

І Галя, примостившись біля них на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба, і було в них три дочки, і що-найменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже: “Понесу додому татові й мамусі...”

— Так, як ти, — знову каже хлопець. — І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить же, не перепиняй!.. То ті сестри й кажуть: “Як ми додому вернемося? У неї скільки ягід, а в нас нема...” — розказувала Галя, а діти все слухали (Б. Грінченко).

Пам'ятник Б. Грінченку, м. Київ

II. Передайте цю чи подібну розмову по-своєму, можливо, навіть між іншими дітьми. Свою розповідь запишіть.

154 Прочитайте прислів'я. Випишіть усі дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами таблиць “Характеристика дієслова в цілому” та “Характеристика способових форм дієслова”, наприклад: *згубити* — 11; *хоче* — 222.110.311.

I. 1. Кого щастя згубити хоче, тому перше розум відбере. 2. Заднім розумом діла не поправиш. 3. Один дурний кине камінь у море, а сто розумних не дістануть його. 4. Бачить око далеко, а розум ще далі. 5. Перемагай труднощі розумом, а небезпеку досвідом. 6. Доброго довго всі згадуватимуть, а лихого ніколи не забудуть. 7. Якби свині роги, то б усіх поколола.

II. 1. Не хвалися завтрашнім днем, бо не знаєш, що той день уродить. 2. Якби не було ночі, то не знали б, що таке день. 3. Жовтень ходить по краю та виганяє птаство з гаю. 4. На Михайла зима сannyaми приїхала. 5. Звик пес за возом бігти, то й за сannyaми побіжить. 6. Світить місяць, та не гріє, тільки в Бога хліб їсть. 7. Добре землю доглядай — будеш мати урожай.

§ 18. Дієприкметник як форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

155 Розгляньте таблицю “*Форми дієслова*” (§ 6) і визначте особливості дієприкметника порівняно з іншими дієслівними формами.

156 Порівняйте подані приклади і скажіть:

- що називає дієприкметник як форма дієслова і чим він подібний до прикметника;
- на яке питання відповідає дієприкметник.

Форми дієслова	Дієприкметник	Прикметник
чорніє	чорніючий	чорний
посоливши	посолений	солоний
затихнув	затихлий	тихий

1. Небо **збіліло** від спеки і вже сивіє, мов попеліє. — Небо, **збіліле** від спеки, вже сивіє, мов попеліє (*Леся Українка*).

2. Надвечір помітили на горизонті корабель, який ледь **бовванів**. — Надвечір помітили на горизонті ледь **бовваніючий** корабель (*Олесь Гончар*). 3. Коник **загубив** срібну підкову, і срібна підкова півмісяцем впала на збитий поріг. — **Загублена** коником срібна підкова півмісяцем впала на збитий поріг (*Д. Ткач*).

157 Розгляньте таблицю і зробіть висновок, які граматичні значення дієприкметника спільні з іншими формами дієслова, а які — з прикметником.

Характеристика дієприкметника

Цифровий код	Вид	Пасивний чи активний	Рід	Відмінок	Число
2	3	4	5	6	
0	—	—	нема	—	—
1	доконаний	пасивний	чоловічий	Н.	однина
2	недоконаний	активний	жіночий	Р.	множина
3			середній	Зн.	
4				Д.	
5				Ор.	
6				М.	

158 За значенням дієприкметники поділяють на активні й пасивні. З'ясуйте, які з них називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета, а які — ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета.

Активні дієприкметники: працюючий пенсіонер (пенсіонер, який працює), лежачий камінь (камінь, який лежить), погасле вогнище (вогнище, яке само погасло).

Пасивні дієприкметники: підстрелений птах (птах, якого хтось підстрелив), кинутий камінь (камінь, якого хтось кинув), погашене вогнище (вогнище, яке хтось погасив).

1. **Дієприкметник** — це особлива форма дієслова.

2. Дієприкметник називає водночас дію й ознаку предмета за цією дією і відповідає на питання *який?*

3. Дієприкметники, як і інші дієслівні форми, мають вид, бувають (пасивними й активними), а подібно до прикметників змінюються за родами, відмінками й числами.

4. Активні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета.

Пасивні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета.

159 Прочитайте речення. Знайдіть дієприкметники й визначте, чим вони подібні до інших дієслівних форм; а чим — до прикметника.

1. У хаті тихо німували дбайливо припасовані на стінах мамині рушники. 2. На покуті, прикритий доморобною скатертиною, запрошував до застілля ясеновий стіл, змайстрований батьковими руками. 3. Раптом мені закортіло помалювати. Одшукав на покуті засохлі акварельні фарби, намочив у скляночці пензлика, зробленого власноруч з котячої шерсті, і вийшов на подвір'я (*З тв. В. Скуратівського*). 4. Гай осміхається до них останнім промінням заходячого сонця (*М. Коцюбинський*). 5. Здавалося, ліс уже дрімав, засипав і тільки через сон дивився з гори освіченими верхами на заходяче над Богуславом сонце (*І. Нечуй-Левицький*).

- 160** I. Запишіть дієприкметники у дві колонки: 1) dokonаного виду; 2) недоконаного виду.

Скривлений, шукаючий, змальовуваний, прогірклий, вихований, охлялий, лежачий, знаючий, стиснений, заскорузлий, міцніючий.

- II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову Л. Костенко: *“І скаже світ: — Ти...”*.

- 161** I. Запишіть дієприкметники у дві колонки: 1) пасивні; 2) активні.

Знаючий, налиплий, зсушений, зчорнілий, доопрацьований, думаючий, оживаючий, знайдений, димлячий, знелюднілий, оцинкований, переписаний, діючий.

- II. З других букв кожного слова прочитайте закінчення вислову Т. Шевченка: *“Не гріє...”*.

- 162** Прочитайте уривок. Випишіть усі дієслівні форми (зокрема й дієприкметники) і позначте їхню форму, вид та перехідність, користуючись цифровим кодом таблиці *“Характеристика дієслова в цілому”*, наприклад: *сій — 221*).

Неділя — як на замовлення. Сонячна й тиха, хоч мак сій.

Бабуся зодяглися по-святковому. На них сорочка, вишита давнім поліським узором, рясна у збірки спідниця з двома нашитими зісподу кольоровими окрайками. На голові ще новенька, ні разу не ношена хустина.

— А ти чого кублишся? — сердяться вони, позираючи у віконце. — Он і дід Тарас уже йде. Зодягайся швидше!

Я хутенько витягаю зі скрині празникового костюмчика і сорочку. Вони пахнуть рутою-м'ятою. Щороку, тільки-но з'являються городні квіти, бабуся напаковують прискринок пахучим зіллям. Від того одяг наш має свіжий запах і його не зачіпає міль (*В. Скуратівський*).

- 163** I. Прочитайте уривок. Випишіть дієприкметники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці *“Характеристика дієприкметника”*.

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, зі стін руїни з галасом знялось вороння, а всередину з лускотом посипались тиньк і цегла. Хоч сахарня, давно

вже закинена, розсіпалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівприкриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри — вікна, з яких немов щось виглядало, — Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики... (М. Коцюбинський).

II. Знайдіть якусь покинуту чи зруйновану будівлю, роздивіться добре й опишіть її. Можете вживати дієприкметники *забутий, занедбаний, зруйнований, розвалений, потрощений, навалений купами, розкиданий, повитий смутком, зігнилий, спорохнявілий, зарослий* тощо.

164 I. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієприкметники й схарактеризуйте їх.

Троє чоловіків чекають автобуса. Один — у плащі, другий — у зимовому пальті, третій — закутаний у кожух, взутий у валянки.

Той, що в плащі, каже, розтираючи задубілі руки:

— Ну й мороз! Градусів двадцять, напевне.

— Двадцять — не двадцять, — каже той, що в пальті, хучаючи на змерзлі пальці, — а п'ятнадцять буде.

Чоловік у кожусі усміхнувся:

— Та що ви? Не більше десяти.

II. Поміркуйте гуртом на уроці мовлення над тим, чому різні люди те саме сприймають інколи по-різному. Наведіть приклади з власного досвіду.

182 Прочитайте прислів'я. Знайдіть пасивні дієприкметники, визначте їхні вид, рід, відмінок та число і поясніть, як вони утворилися.

1. Ліпше свій хліб недопечений, ніж чужий перепечений.
2. Колись ковбаси і смажені голубці по світу літали.
3. Правда Сидорова — киселем млинці помазані, на паркані сушаться.
4. Ти йому стрижене, а він тобі кошене.
5. За одного битого двох небитих дають.

183 Прочитайте загадки. Знайдіть пасивні дієприкметники й схарактеризуйте їх. Загадки відгадайте.

1. Що можна бачити з заплющеними очима?
2. Поле не міряне, вівці не лічені, пастух не найнятий.
3. Розстелений кожушок, на нім посіяний горошок.
4. Скручена, зв'язана, по подвір'ю гуляє.

Відгадки: *мітла; небо, зорі та місяць; сон; зоряне небо.*

184 I. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники й запишіть у дві колонки: 1) із суфіксом -ов-; 2) із суфіксом -ув- (-юв-).

Утеплювати, звоювати, успадкувати, поскручувати, передрукувати, прасувати, увірчувати, позакачувати, оцінкувати, розглядувати, перебудувати.

II. З других букв слів першої колонки складіть закінчення вислову азербайджанського поета XII ст. Нізамі: *“Слово, що йде від серця, завжди проникає...”*.

185 I. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники в називному відмінку чоловічого роду (*який?*) і запишіть у дві колонки: 1) із суфіксом -(а)н-; 2) із суфіксом -ен-. Зверніть увагу на заміну суфікса -ув- суфіксом -ов-.

Ознаменувати, оснастити, звабити, загальмувати, знервувати, попередити, об'їздити (коня), надумати, вшанувати, позолотити, купувати, удосконалити, купити.

II. З других букв кожного слова складіть продовження слів гімну: *“Душу й тіло ми положим...”*.

186 * Перепишіть речення. Неозначену форму, що в дужках, замініть відповідними дієприкметниками. Суфікси дієприкметників підкресліть. Які чергування приголосних відбулися при цьому?

1. Невеличка Джерина пасіка була (обгородити) низьким тинном (*І. Нечуй-Левицький*).
2. Повні, рожеві, як діти, (збудити)

зі сну, пливли по небі хмаринки (М. Коцюбинський). 3. Ми розмістилися на возі, добре (вимостити) свіжою травою (А. Шиян). 4. Віз м'яко покотився ще не (в'їздити) дорогою (М. Стельмах). 5. І знов у тумані бриніли окремі розмови, як (зачепити) струни (М. Коцюбинський).

187 І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й визначте їхнє значення (активні чи пасивні).

Мотря стояла під хатою проти білої стіни. Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакачуваними по лікті, з чорними косами, вона була ніби намальована на білій стіні. Загоріле рум'яне лице ще виразніше малювалось з чорними тонкими бровами, з темними блискучими, як терен, облитий дощем, очима. В лиці, в очах було розлите щось гостре, палке, гаряче, було видко розум з завзяттям і трохи з злістю. Сонце било на Мотрю косим промінням, освічувало її з одного боку, обливало жовтогарячий кісник на голові та червоне намисто на шії (І. Нечуй-Левицький).

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті
“Кайдашева сім’я” (І. Нечуй-Левицький)

II. Подумайте, чому автор малює портрет Мотрі на тлі білої стіни. Знайдіть антоніми в тексті.

III. Підготуйтеся до докладного усного переказу уривка або за цим зразком опишіть портрет знайомої вам людини. Можете вжити дієприкметники *одягнений, застебнутий, розхристаний, освітлений, усміхнений, замріяний, зосереджений, розгублений, нахмурений, втомлений* тощо.

188 Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Обітована земля (цей біблійний вислів означає багатий і щедрий омріяний край). 2. Прикутий Прометей (за грецькою міфологією, боги прикували до скелі Прометея й прирекли на вічні муки за те, що він дав людям вогонь). 3. Слава тобі, кесарю, приречені на смерть вітають тебе (такими словами раби-гладіатори, йдучи на смерть, вітали римського імператора). 4. Увінчаний лаврами (стародавні греки увінчували вінком з лаврових гілок переможців-лауреатів).

§ 20. Відмінювання дієприкметників

189 Зіставте відмінювання дієприкметника з відмінюванням прикметника і зробіть висновки.

Відмінки	Однина		Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	
Н.	<i>ясний, сяючий</i>	<i>ясна, сяюча</i>	<i>ясні, сяючі</i>
Р.	<i>ячного, сяючого</i>	<i>ясної, сяючої</i>	<i>ясних, сяючих</i>
Д.	<i>ясному, сяючому</i>	<i>ясній, сяючій</i>	<i>ясним, сяючим</i>
Зн.	як у Н. або Р.	<i>ясну, сяючу</i>	як у Н. або Р.
Ор.	<i>ясним, сяючим</i>	<i>ясною, сяючою</i>	<i>ясними, сяючими</i>
М.	<i>(на) ясному, сяючому</i> <i>яснім, сяючим</i>	<i>(на) ясній, сяючій</i>	<i>(на) ясних, сяючих</i>
Кл.	—	—	—

Дієприкметники відмінюються за відмінками, родами й числами так само, як і прикметники, і мають такі самі закінчення, як прикметники твердої групи.

190 Провідмінійте письмово в однині й множині словосполучення *зеленіючий листок* та *розквітла троянда*.

191 * Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Пісня моя в (невмираючий) силі в моїм серці ясніше, живе (І. Франко). 2. Сплески пісні й сміху тонуть в (розколисаний) ріці (М. Бажан). 3. Шелестом (оппадаючий) листу зітхає лісова стежка (М. Стельмах). 4. Напівпрозорі (жовтіючий) та (червоніючий) кетяги солодко дрімають серед лапатоного листа (М. Коцюбинський). 5. День і ніч повз ваш будинок котиться залізна орда (ревучий), (виючий), чадних машин (П. Загребельний).

192 I. Випишіть у колонку спочатку словосполучення, де в закінченнях дієприкметників та прикметників вставите пропущену букву *і*, потім — де вставите букву *и*.

Знемагаюч..й природі, (у) зеленіюч..й діброві, зникаюч..й вид, сіріюч..х силуетів, тремтяч.. руки, повзуч..й гадюці, (по) вбит..й дорозі, очищуюч..й засіб, чорніюч..ми плямами, (у) кипляч..й смолі, (у) стояч..й воді, згасаюч..й день, колюч..м дротом, (на) висяч..м мосту.

II. З других букв дієприкметників складіть закінчення вислову англійського письменника *Оскара Уайльда*: “*Це жахливо важка робота — ...*”.

193 I. Прочитайте уривок. Випишіть дієприкметники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика дієприкметника”, наприклад: *запалений — 111.11*.

По двору порається господар — запалений та закурений. Випряг коня, затяг плуга, походив по двору, прибираючи все до місця, далі потягнувся й став коло тину. Постояв трохи, послухав чогось, далі підступив ближче й схилився на тин.

— Панасе! Йди вже, а то діти поснуть... та й куліш прохолодне! — гукнула з порога молодиця. Потім помалу підійшла до чоловіка. — Чого ти слухаєш тут, Панасе? — привітно й цікаво спитала вона, кутаючи плечі в хустку.

— Чуєш? — кивнув Панас головою в той бік, де за яром ма-
нячив панський густий сад, обнесений мережаним та мальо-
ваним штахетом.

— А що? — стала прислухатись молодиця.

— Соловей...

— О... я ще сьогодні вдосвіта чула, — промовила жінка.
Далі схилилась на тин поруч із чоловіком, щільно притули-
лась до нього плечем і стала слухати.

Зразу з її обличчя спливли, мов водою змиті, хатні невси-
пущі клопоти, а в очах замість буденної турботи засяяло на
хвилину щось дівоче, жартівливе (С. Васильченко).

II. За цим зразком передайте розмову двох людей на будь-яку тему
або, якщо це важко зробити, перекажіть цей текст, передаючи слова
персонажів від їхнього імені. Свою розповідь чи переказ запишіть.

194 Запам'ятайте фразеологізми. З двома з них складіть речення.

Підскочив як ужалений (різко схопив-
ся); мовби хто кинув гарячого приску на
когось (хто-небудь раптово відчув сильне
збентеження); пахне смаленим (загро-
жує небезпека); сидіти на порохівій бо-
чці (перебувати під загрозою небезпеки),
лежачий хліб (легко здобутий прожиток).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

VII. Основна думка у тексті

Розповідаючи про якісь факти, описуючи щось, ми мимоволі
виказуємо й своє ставлення до описуваних явищ, подій, вчинків.
Основна авторська думка (позиція) в художньому тексті виявля-
ється не лише у виборі теми, в зображенні епізодів, у характе-
ристиці героїв, а й у доборі слів, в епітетах, у репліках персона-
жів, в інтонації, а іноді, зокрема в публіцистичному тексті, вона
висловлюється й прямо.

Розгляньте два наступні тексти й визначте, як у них передано авторську думку, наскільки вона переконлива. Свої спостереження обґрунтуйте.

195

1. Прочитайте текст. Випишіть з нього дієслова: 1) в неозначеній формі; 2) в минулому часі.

Обступили печеніги місто великою силою: безліч їх стояло навкіл міста. І не можна було ні вийти з Києва, ні звістку послати, ні коня напоїти — стояли печеніги на річці Либеді. Знемагали люди без їжі та без води.

І зібралися люди тієї сторони Дніпра на човнах, і стояли на тому березі. І не можна було їм пробратися в Київ, ні до них.

І стали тужити люди в місті й питали:

— Чи нема кого, хто б міг перепливати на той бік Дніпра й сказати їм: коли не підступлять вони на ранок до міста і не допоможуть нам, здамось печенігам?

І сказав один отрок**:

— Я перепливу.

І відповіли йому:

— Йди.

Він же вибрався з вуздечкою в руках через стійбище печенігів, питаючи їх:

— Не бачив хто мого коня?

Бо він умів говорити по-печенізькому, і його визнали за свого. І коли він проскочив до річки, то швидко зняв одєжину, кинувся у Дніпро і поплив. Побачивши це, печеніги метнулись за ним, стріляли в нього з луків, та нічого не могли зробити.

На тому березі помітили його, впливли навпроти човном... (*“Повість минулих літ”, переказ В. Близнеця*).

“Повість минулих літ” у Радзивіллівському літописі

II. Перекажіть текст. Можете доповнити його своїми деталями так, як ви уявляєте подвиг безіменного юнака. Переказ запишіть. Якщо ж готуватимете усний переказ, то складіть і запишіть його план. У розповіді використайте пряму мову.

Альманах

Твір сьомий (Галин)

Я — УКРАЇНКА

Я горджуся тим, що я українка, що живу в Україні.

У нашого народу нелегка, але дуже давня історія. Щонайменше мільйон років тому на цій землі поселилися перші люди. Вони освоювали необжиті простори, виробляли свої звичаї, творили свою культуру.

І вже шість тисяч років тому, тоді ж, відколи починається й історія Стародавнього Єгипту, на нашій землі виникає багата трипільська культура з виразно українськими рисами. Люди жили великими селами, будували дерев'яні або саманні хати, стіни будинків і печі змащували глиною, розмальовували квітами. Вони виготовляли гончарний посуд, орали землю, розводили худобу.

У них, мабуть, була своя писемність. Принаймні на деяких глечиках збереглися якісь написи. Учитель історії каже, що вишивки на рушниках, візерунки на великодніх писанках, вузлики на торочках скатертин та хусток — це залишки забутого прадавнього письма.

На початку нашої ери починала формуватися українська державність. Спочатку це була Антська держава, потім виникає могутня Київська Русь, далі були Галицько-Волинське князівство, Козацька держава, Українська Народна Республіка, тепер маємо свою незалежну державу Україну.

Важкий був шлях до незалежності. Мільйони українців віддали своє життя за те, щоб ми, їхні нащадки, мали власну державу. Тисячі найкращих, найрозумніших наших людей знищили або переманили на службу до себе різні завойовники, мільйони їх заморили — голодом, на засланнях, у тюрмах. Але народ ніколи не переставав боротися за свою долю. Це прагнення живе в народних піснях, яких безліч на нашій землі, у творчості письменників, у співучій прадавній українській мові, у наших звичаях, у нашій державі, яку ми будуємо й збудуємо, незважаючи ні на які труднощі.

Тому я й пишаюся, що я українка і що живу в Україні.

- 196** Прочитайте Галин роздум. На уроці в класі проведіть дискусію про те, чому нам треба гордитися своїм народом, дбати про свою державу, знати рідну історію. Потім напишіть твір на цю тему.

§ 21. Дієприкметниковий зворот. Розділові знаки в реченнях із дієприкметниковими зворотами

- 197** У поданих реченнях дієприкметникові звороти виділено іншим шрифтом. Проаналізуйте виділені частини речення й сформулюйте правило, що таке дієприкметниковий зворот. Яким членом речення виступає дієприкметниковий зворот?

1. Скільки глянеш — вилискують **розгойдані вітром** хліба (*Олесь Гончар*). 2. Луг, **орошений дощем**, сяє-миготить огнем (*У. Кравченко*). 3. **Очманілі від тепла** горобці лізуть прямо під ноги (*Григорій Тютюнник*).

- 198** Порівняйте подані варіанти речень і зробіть висновок, коли дієприкметниковий зворот виділяють з обох боків комами, а коли не виділяють (означувані слова, яких стосуються дієприкметникові звороти, виділено жирним шрифтом).

1. Клониться **дерево**, плодом обтяжене (*І. Франко*). — Клониться обтяжене плодом **дерево**. 2. **Гори**, осріблені місяцем, блищать. — Осріблені місяцем **гори** блищать (*Олександр Олесь*). 3. Високий **берег**, оповитий прозорим туманом, мрів у далечині (*І. Нечуй-Левицький*). — Оповитий прозорим туманом високий **берег** мрів у далечині.

- 199** У поданих реченнях знайдіть підмет, присудок і зробіть висновок, чому тут дієприкметникові звороти не виділено комами. Зверніть увагу на останнє речення.

1. Хата посипана зеленою пахучою травою (*Ю. Яновський*). 2. Вогке повітря наснажене прозорою парою (*З. Тулуб*). 3. Вулиця вимощена камінням. — Вулиця, вимощена камінням, повійлася вгору (*І. Нечуй-Левицький*).

1. Дієприкметник разом із залежними словами називається **дієприкметниковим зворотом**.

Дієприкметниковий зворот у реченні виступає означенням (відповідає на питання *який?*).

2. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, то він виділяється з обох боків комами. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть перед означуваним словом, то він комами не виділяється.

3. Якщо дієприкметник виступає присудком, тоді дієприкметник із залежними словами не виділяється комами (між групою підмета і групою присудка кома не ставиться).

200 Прочитайте вірш. Знайдіть відокремлений дієприкметниковий зворот.

Встала весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила.

І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають.

Т. Шевченко

204 Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієприкметникові звороти й поясніть їхнє написання.

Учитель, стурбований поганою успішністю учня, каже його батькові:

— Ваш син увесь час біля книжок заспаний.

Але батько був зовсім іншої думки:

— Може бути. То у ньому прихований талант дрімає.

205 **І.** Запишіть текст під диктовку. Відокремлені дієприкметникові звороти підкресліть. Написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Сонце ще високо стояло на небі. Спека стояла надворі, як звичайно буває в Спасівку. Повітря було сухе, але здорове й тепле і таке прозоре, що на всі боки око захоплювало степи без краю. Синє й гаряче небо лежало над степом, неначе якась кругла покривка. На небі не було ані хмариночки! На степу не було ані смужки туману. Одно пишне золоте сонце пливло між небом і степом, наче корабель по безодньому небі. Віз звернув з битого степового шляху й покотився по ледве помітних прикметах суголовка^{**}. З-за густих будяків і всякого зела незабаром висунулись баштани з довгими рядками високих соняшників. За соняшниками зараз з'явилися рівні рядки гостролистої кукурудзи, насадженої кругом баштанів дуже рівними рядами. Вже коні наближались до баштана, вже можна було бачити на краях баштана наче рами з довгого гарбузиння, де між листом повивертались боками довгі й круглі білі гарбузи, наче воли на спашу. Потім відкрилося поле, неначе заслане картатими хустками, де зеленіло дрібненьке, як тюль, кавуняче огудиння, де блищали в ясно-зеленому листі жовті дині, зеленіли й біліли кавуни (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Спробуйте описати, скажімо, свій шлях з дому до школи. При цьому не обминіть ані малопомітного кущика чи виламаної штахетини в чийомусь паркані, ані собаки, що подивився на вас голодними чи байдужими очима. В описі використайте один-два відокремлені дієприкметникові звороти.

206 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Скупаний у любистку (дуже вродлива людина); піднятий на котурни (безпідставно звеличений); коло розбитого корита (залишитися без того, на що сподівався); побудований на піску (ґрунтується на ненадійній основі); підрізаний на пні (підірваний, знищений у своїй основі); втоптаний у багнюку (зганьблений); втрачений шанс (невикористані можливості).

§ 22. Буква *Н* у дієприкметниках та букви *НН* у прикметниках дієприкметникового походження

207 Інколи дієприкметники втрачають дієслівні ознаки (вид, перехідність) і переходять у прикметники.

Порівняйте однозвучні дієприкметники з прикметниками й поясніть:
а) які з них називають ознаку, зумовлену дією, а які — постійну ознаку;

б) які з них можна замінити дієсловом, а які — ні;

в) які з них мають при собі залежні слова, а які не мають;

г) чи завжди в них такий самий наголос.

Дієприкметники	Прикметники
<i>вихований</i> (де?) у сім'ї	<i>вихована дитина</i>
<i>відкритий</i> (ким?) дослідником	<i>відкритий простір</i>
<i>печений</i> (де?) в духовці	<i>печена картопля</i>
<i>варений</i> (де?) на плиті	<i>варена котлета</i>

208 Деякі прикметники зовні нагадують активні дієприкметники недоко-
наного виду. Насправді ж вони утворені інакше. Порівняйте дієпри-
кметники з прикметниками та з'ясуйте, у чому полягає ця різниця.

3-я особа множини	Дієприкметники	Прикметники
<i>рипля-ть</i> <i>тріща-ть</i> <i>дрімаю-ть</i>	<i>риплячий</i> <i>тріщачий</i> <i>дрімаючий</i>	<i>рипучий</i> <i>тріскучий</i> <i>дрімучий</i>

209 Порівняйте активні дієприкметники, наприклад, *скислий*, *зігнутий*, *зів'ялий*, *дозрілий* й однокореневі з ними прикметники *кислий*, *гнутий*, *в'ялий*, *зрілий*. Яких граматичних ознак нема в прикметни-
ків з тих, що є в дієприкметників?

210 Деякі прикметники з префіксом *не-*, що походять від пасивних діє-
прикметників, мають подвоєні букви *nn*. Поміркуйте, як можна від-
різнити їх від дієприкметників, у яких завжди пишеться одна буква *n*
(приклади читайте вголос). Яка різниця між ними в значенні?

Дієприкметники	Прикметники
<i>неска́заний</i> <i>нездóланий</i> <i>нескíнчений</i>	<i>несказа́нний</i> <i>нездола́нний</i> <i>нескінче́нний</i>

1. **Н** пишемо в суфіксах:

а) **-ан-(-ян-), -ин- (-їн-), -єн-, -он** — прикметників: *гречаний*, *скляний*, *лебединий*, *солов'їний*, *буквений*, *солоний*, але *старан-
ний*, *притаманний*;

б) **-єн-, -н** — дієприкметників: *оновлений*, *наповнений*, *прочи-
таний*, *овіяний*, *даний*.

2. **НН** пишемо:

а) у прикметниках, утворених від іменників з основою на **-н**:
бездоганний, *осінній*, *віконний*, *стінний*;

б) у наголошених суфіксах **-єнн-, -а/нн- (-я/нн-)** — прикмет-
ників, що позначають найвищу міру вияву ознаки: *здоровенний*,
страшенний, *невблаганний*, *невпізнаний*, *незбагнений*, *нездо-
ланний*, *незлічений*, *незрівняний*;

— дієприкметники: *незлічений*, *незрівняний*, *неоцінений*, *не-
подоланий*, *непримирений*, *несказаний*, *нескінчений*;

в) у наголошених суфіксах *-енн-*, *-а/нн-* (*-я/нн-*) небагатьох прикметників-старослов'янізмів: *благословенний*, *блаженний*, *огненний*, *священний*, *мерзенний*, *окаянний*.

211 Доведіть, що подані слова — віддієслівні прикметники, а не дієприкметники.

Чутливий, вирішальний, надувний, переможний, невмирущий, цілющий, палючий, летючий, скрипучий, мерзлий, пухлий, нескінченний.

212 I. Випишіть окремо в дві колонки: 1) прикметники; 2) дієприкметники.

Гнилий, недоторканий, здрібнений, посинілий, ужитковий, збудований, прокислий, здогадливий, кипучий, закипаючий.

 II. З других букв кожного слова складіть закінчення вислову Д. Білуса: *“Переконатися пора: зробиш зло — ...”*.

213 Прочитайте речення і визначте в них дієприкметники та віддієслівні прикметники.

1. Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Понад синіючим долом мерехтіли хвилі розігрітого повітря (*І. Франко*). 3. Очима перебігав він квітучі поля округи (*Марко Вовчок*). 4. Береза шелестить кучерявим листом, весняні гуки озиваються в завітлім гаю. 5. Усе навколо затихло під владою чаруючої ночі (*З тв. Лесі Українки*). 6. У тишу повилась глибока долина, послана м'яко зеленим буком, налита золотом сонця (*М. Коцюбинський*).

214 * Перепишіть речення, замість крапок вставляючи *н* або *нн*.

1. Ми тихо стояли, дивились, як ясно на темному морі незліче..і світла сіяли (*Леся Українка*). 2. Я хочу бачити світ розплюще..ими очима (*І. Драч*). 3. Весняна гроза завжди несподіва..а, завжди жада..а і завжди освіжаюча (*Ю. Збанацький*). 4. Чорні шляхи перетинали степовий простір, нескінче..ими широкими стежками бігли за обрій (*О. Донченко*). 5. Не забувай за отчий свій поріг, але й кермуй політ за обрії незна..і — і мислі, і часу закони невблага..і неси в будучину**, на плетиво доріг (*А. Малишко*).

- 215** I. Запишіть слова в дві колонки: 1) зі вставленою буквою *е*; 2) зі вставленою буквою *и*.

Улюбл..ний, накресл..ний, осудл..вий, оскарж..ний, улесл..вий, скривдж..ний, докучл..вий, запряж..ний, зваж..ний, свекруш..н, переоцін..ний, допитл..вий.

- II. З других букв складіть початок прислів'я: "... — *що весняний день*".

- 216** I. Прочитайте вірш. Знайдіть у ньому всі слова, до яких можна застосувати правила про вживання *н* та *ни*. Поясніть їхнє написання.

Як хороше радіти без причини,
Коли на місто сутінь опада
І чується, як тихо, безупинно
Дзюрчить у стоках весняна вода.

І сну нема, і спокою немає,
І відчаю, і певності нема,
Тебе ж у далеч владно закликає
Напоєна надіями пільма.

І хочеться всю землю обійняти,
І йти шукать нечуваних пригод...
О, скільки музики натхненної багато
У шумі каламутних вод.

В. Симоненко

- II. Запишіть вірш під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо трапляться, виправте.

- 217** I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й віддієслівні прикметники.

Касим-бек гордо й незрушно височить на капітанському містечку перед головною щоглою. Три його галери повертаються до рідних берегів. Позаду — пограбовані землі, залиті кров'ю, очищені вогнем. У трюмах галер — багата здобич, у трюмах галер — бранці. Тонкостанні красуні, покручені ремінням чоловіки, хлопчаки для військових шкіл яничарського корпусу. Добра здобич...

Мчать горді галери, — не знають спокою нагаї наглядачів, полосуючи спини прикутих до весел невільників. Це дужі чоловіки, захоплені в ясир у степах козацької Роксоланії, вони витримують шалений гін...

Беззоряна ніч опустилася над бездонним морем, звідкілясь насунули хмари, зірвався вітер. Тепер кораблі понеслися ще швидше, і Касим-бек наказав згорнути частину вітрил. Може б, дати перепочити і невільникам? Бо таки не всі витримали той шалений гін. Он один широкоплечий велетень хапає ротом повітря, безсило хилиться з лави. Помер? Чи саме помирає? Тепер є ким замінити невдаху, за весло сяде новий бранець, а цього — в море!.. Всі три наглядачі кидаються до невільника, відмикають замок, тягнуть безживне тіло до люка.

І тут сталося диво: велетень стрепенувся, вихопив кривий кинджал із-за пояса найближчого наглядача, ввігнав по рукояті. Так само блискавично прохромив другого, кинувся на третього (*М. Петренко*).

II. Про які часи тут ідеться? Перекажіть текст скорочено, свій переказ запишіть. Підкресліть дієприкметники.

218 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Стріляний птах (бувала людина); із зав'язаними очима (будучи необізнаним); при зачинених дверях (без допуску сторонніх); з висоти пташиного польоту (згори, звисока); як облитий холодною водою (розгублений, пригнічений); як заведений (невпинно, без угаву); як ошпарений (дуже збуджений); зачароване коло (скрутне, безвихідне становище).

§ 23. Написання НЕ з дієприкметниками

Окремо, якщо:

1) при дієприкметнику є залежні слова (дієприкметниковий зворот): *ніким не бачений, досі не чуваний, не виконаний повністю*;

2) дієприкметник у реченні є присудком: *Завдання не виконане*;

3) є заперечення: *Не позичений, а власний хліб*.

В інших випадках *не* з дієприкметником пишемо **разом**: *небачений світ, нечуваний вчинок, незасіяний лан*.

219 Прочитайте речення. Поясніть написання *не* з дієприкметниками.

1. Радуйся, ниво неполитая! Радуйся, земле, не повитая квітчастим злаком! (Т. Шевченко). 2. Від лиману до самого обрію лежить рівний, ще не присмалений сонцем степ (Д. Міщенко). 3. Деякий час ми захоплено розглядаємо озеро з його багатством, з його неполоханим життям (Олесь Гончар). 4. Обабіч пропливали невиразні сіро-жовті поля, ззаду невибіленим полотном розгорталася дорога (В. Кава). 5. На розсаднику ані душі, навіть слідів людських немає — неторкана земля (Григор Тютюнник).

220 До поданих слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд. Дієприкметники з *не* підкресліть.

Небачений, несподіваний, безугавний, безпідставний, таємничий.

Синоніми: загадковий, нерозгаданий, нестихаючий, нечуваний, раптовий, таємний, небувалий, невиданий, невгаваючий, невщухаючий, нежданий, незбагнений, необґрунтований.

221 Переробіть речення так, щоб частка *не* там, де вона пишеться разом, тепер писалася окремо і навпаки, наприклад: *Над водою піднімалися незатоплені острівці*. — *Над водою піднімалися ще не затоплені острівці*; або: *...не затоплені повинню*.

1. Вилягла, погнила обабіч дороги ніким не скошена трава.
2. Похилився не підпертий кілками тин. 3. Сіріла неперекопана латка землі. 4. Яскраво горів ще не перетоптаний квітник.
5. Буяв бур'ян на непрополених грядках. 6. Темніли потрісконою корою не побілені досі стовбури дерев. 7. Час від часу на дорогу вибігали неполохані зайці.

222 I. Випишіть словосполучення у дві колонки: 1) ті, у яких *не* пишеться разом; 2) ті, у яких *не* пишеться окремо.

Ніким (не) полагоджений тин, (не) змащений віз, поле (не) зоране, (не) зв'язаний добре сніп, (не) вироблений ще характер, (не) згасаюче вогнище, хата (не) накрита, (не) впольований звір, (не) висохлий досі рукав, (не) зроблений як слід, (не) доплетений тин, (не) закінчена робота, (не) скопані ще грядки.

II. З останніх букв останніх слів прочитайте два слова, пропущені у вислові Т. Шевченка: “У нас нема... за собою”.

223 *Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

I. 1. Василько побачив, що батько чимось (не) вдоволений (О. Донченко). 2. Кожному ж кортіло подивитися на (не) бувале досі у слободі видовище (А. Шиян). 3. Літо й зиму живе на привіллї безліч дикої птиці, ніким (не) стріляної, (не) полоханої (Олесь Гончар). 4. (Не) оброблена земля їжилась торішнім бадиллям (М. Коцюбинський). 5. Мені поля співали ніким (не) співані пісні (В. Симоненко).

II. 1. За одного вченого двох (не) вчених дають, і то не беруть. 2. Чого Івась (не) навчений, того Іван не буде знати. 3. Пес бреше, бо співати (не) привчений. 4. Вчений, але (не) товчений. 5. Де хата (не) метена, там дівка (не) плетена. 6. В (не) обгородженім городі і свиня гість. 7. У лінивого ліжко до спини (не) прив'язане, а приклеєне (Народна творчість).

224 * Перепишіть уривок з вірша, розкриваючи дужки.

Утекти б од себе геть світ за́ очі
у (не) бачене, (не) чу́те, у (не) мовлене,
де нема́ ані осму́т**, ні радощів,
де ніщо́ (не) збавлене, (не) здо́лане.

В. Стус

225 Прочитайте уважно уривок. Приготуйтеся до усного переказу тексту: скориставшись фотоілюстрацією, уявіть усю картину, визначте послідовність подій, запам'ятайте окремі вислови, з'ясуйте за словником значення незнайомих слів.

Повінь! Річка набрякла водою, берегів не видно, наче й не було, а верболіз уже немов пливе по хвилях і з місця не зрушить. І коли дуне вітер, то дерева, нагинаючись, здаються живими, ось-ось рушать у путь; ось вітер зірве кущ і покотить його по гливих** баранцях**. Якось Орчик прибігає додому, захеканий, з затуманеними очима, з напіврозкритим ротом, і кричить з порога:

— Тату, бачив зайця, на колоді примостився, а колода крутиться під ним, крутиться!..

Так щовесни — йдуть вони до свого човна, одмикають і веслюють до незатоплених горбочків та острівців. Ось перше сухе місце, начіплялось навколо кущів галуззя приплилого сміття, бур'яну, проте не видно жодного зайця. Може, ген там, де пенюк високий чорніє? І під високим пенюком нічого. Зате скоро таки надибують зайця — бігає по мокрій латці землі, до якої вода ласочкою горнеться, ось-ось ізлиже, і вуха в нього так жалісливо стирчать, що в грудях хіба ж не ворухнеться щось гостре. Батько бере його обома руками, заєць здригається, вигляд у нього заляканий і безпорадний... (Є. Гуцало).

226 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Незагоєна рана (те, що постійно турбує, болить); Хома невірячий (людина, що сумнівається); нечувана річ (щось дивне); ділити шкуру невбитого ведмедя (розпоряджатися чимось ще не досягнутим); кричить як недорізаний (репетує); з невмитим писком (негідний братися за що-небудь).

§ 24. Дієслівні форми на -НО, -ТО

227 Порівняйте вислови, у яких присудком в одних випадках виступає дієприкметник, в інших — безособова форма на -но, -то, і дайте відповіді на подані нижче запитання.

Дієприкметники	Безособові форми на -но, -то
робота закінчена задача розв'язана завдання виконане книжки складені	роботу закінчено задачу розв'язано завдання виконано книжки складено

- Від яких дієприкметників і як творять форми на -но, -то?
- Які вислови звучать упевненіше, підкреслюють завершення, результативність дії?
- Чи змінюються форми на -но, -то?
- У яких висловах іменник виступає підметом (відповідає на питання *хто? що?*), а в яких — прямим додатком (відповідає на питання *кого? що?*)?
- Чому дієслівні форми на -но, -то називають безособовими?

1. Безособові форми на **-но**, **-то** творять від пасивних дієприкметників заміною закінчення на суфікс **-о**.

2. Висловлювання з формами на **-но**, **-то** упевненіше підкреслюють завершення, результативність дії, ніж висловлювання з пасивними дієприкметниками.

3. Форми на **-но**, **-то** не змінюються.

4. При дієприкметниках іменник виступає в ролі підмета, при формах на **-но**, **-то** — в ролі прямого додатка.

5. Форми на **-но**, **-то**, як і безособові дієслова, не можна поєднати з особовими займенниками *я*, *ти*, *він* і т.д. у називному відмінку. Тому їх називають **безособовими**.

228 Прочитайте початок народної пісні, знайдіть форми на **-но**, **-то** і з'ясуйте їхню будову та синтаксичну роль.

Ой у полі жито
Копитами збито,
Під білою березою
Козаченька вбито.
Козаченька вбито,
Затягнуто в жито,
Червоною китайкою
Личенько накрито.

229 Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому форми на **-но**, **-то** і з'ясуйте їхню синтаксичну роль, знайдіть додатки до них.

А як вона щиро вчила ті завдання, скільки вона працювала, щоб їх знати, щоб не бути посміхом усьому класові. І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки. Вона стільки разів помилялася, стільки разів її осміяно за ці помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні в одному слові, чи розуміє його, як треба. Написано “масло” — може, це й справді те масло, про яке досі знала Наталя, може, й щось зовсім інше: адже думала вона, ще “орать” — це на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною й сказано, що це значить — репетувати...
(Б. Грінченко).

230 Прочитайте прислів'я, знайдіть у них форми на -но, -то. Поясніть зміст прислів'їв.

1. Вітром підбито, а морозом підшито. 2. Під носом зійшло, а в голові ще й не сіяно. 3. За моє жито та мене й бито. 4. Дано тобі кісточку: хоч лижи, хоч надалі держи. 5. Не випхано, так виведено.

231 * Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники та форми на -но, -то. Запишіть їх.

Змолоти, змолотити, в'їздити, погодити, посадити, з'ясувати, розкрити, почути.

232 Прочитайте загадки і відгадайте їх. Знайдіть у них форми на -но, -то й поясніть, як вони утворені.

1. Стоїть корито, повно води наливо. 2. Не сіяно, не кошено, не віяно, не молочено; водою змочене, каменем придавлене, на зиму приховане. 3. На столі не буває, ножем його не різано, а весь світ ним годується. 4. По білому полю чорним маком сіяно.

Відгадки: материнське молоко, письмо, сир, ставок.

233 Переробіть речення, замінюючи пасивні дієприкметники формами на -но, -то.

Сад підготований до зими. Під деревами прикопаний гній. Земля спущена. Коріння вдосталь напоєне водою. Стовбури дерев побілені та обгорнуті соломою. Проведена обрізка крон.

234 Відновіть первісне звучання уривка з думи, замінивши в ньому дієприкметники безособовими формами на -но. Як зміниться форма іменників, які тут виступають підметами?

У три ряди бідні, безщасні невольники посаджені,
По два, по три докупі посковані,
По двоє кайдани на ноги покладені,
Сирою сирицею назад руки пов'язані.
Тоді бідні, безщасні невольники на коліна упали,
Вгору руки підіймали,
Господа милосердного прохали та благали...

235 **І.** Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й безособові форми на *-но*, *-то*.

Впереміш із осоками ростуть дуби. Тут, на луговинні, їх не так і багато, стоять вони віддалік один від одного й від інших дерев, а тому повиростали великі, гіллясті. Коли вдвох узятися за руки, то їхні стовбури навряд чи охопиш, хіба що втрьох удасться. На широких галявах дуби ці почуваються, мабуть, самотніми, але вони вже позивали до своєї самотності і, здається, раді їй. Бо старі. Тому-то вони ледь-ледь усміхаються своїм молодим блискучим листям... А здебільшого стоять вони навіть у погожу пору якщо не похмурі, то важкувато спокійні, якщо не зажурені, то запечалені якоюсь думкою...

Кожен немов стереже свою галяву, кожен немов неприступна фортеця: й там, де траву вже викошено, де вона полягла в покосах чи в копиці складено, то галяви там світліші, приблякли, й на них дуби, які ще недавно ввійшли в свою зелену силу, здаються грізніші й похмурніші; а на темніших ділянках, з не викошеною травою, дуби спокійніші, не такі відверто рішучі...

В яких роздумах проводять вони решту свого життя? Що їм відчувається, про що міркується — підхмарним велетням, оцим дідуганам, незборимим лицарям невмирущого лісового духу? Які мудрощі судилося долею виколисати їм і зберегти, щоб передати наступним поколінням, щоб і вони їх зберігали та й передавали їх далі, у майбутнє, — в те майбутнє, ліси якого ще не посаджені й не шумлять, яке ще навіть у жолудях не сповито? Старі дуби мовчать, не відкривають своїх таємниць... (Є. Гуцало).

Т. Шевченко. Дуб

II. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно зіставте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте й з'ясуйте їх.

III. Розшукайте у своїй місцевості старого дуба або якесь інше дерево, уважно розгляньте його й опишіть. Поділіться також думками, які виникли у вас біля цього дерева.

236 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Жереб кинуто (прийнято остаточне рішення); не во гнів будь сказано (вживається як вибачення, коли говорять щось неприємне); де ж таки видано (вислів здивування чи обурення); сказано як зав'язано (влучно й точно); ні думано ні гадано (несподівано); шито й крито (залишилося все таємним).

§ 25. Дієприслівник як форма дієслова

237 Розгляньте таблицю “*Форми дієслова*” (§ 6) і визначте особливості дієприслівника порівняно з іншими дієслівними формами.

238 Розгляньте таблицю “*Характеристика дієслова в цілому*” (§ 10) і визначте, які граматичні ознаки властиві дієприслівникам *збудувавши, приїхавши, будуючи, їдучи*.

239 У поданих прикладах знайдіть підмети й присудки і з'ясуйте, чи дії, названі в реченні, стосуються однієї особи чи різних осіб, і за якої умови особову форму дієслова можна замінити дієприслівником, а за якої така заміна неможлива.

Речення без дієприслівників	Речення з дієприслівниками
<i>Я поволі йшов і думав.</i> <i>Коли він побачив мене, то зрадив.</i> <i>Коли я йшов, він побачив мене.</i>	<i>Я, поволі їдучи, думав.</i> <i>Він, побачивши мене, зрадив.</i> Заміна неможлива.

240 Прочитайте текст, знайдіть у ньому підмети, присудки, а також дієприслівники. Яка дія важливіша тут — названа способовою формою дієслова чи дієприслівником?

Бугай ходив по кругу, красиво вигнувши жирну, в важких зморшках шию, не звертаючи уваги на людей, що обступили

його зі всіх боків. Він грався з ними і дражнив їх. Розігнавшись, мчав двором, як вітер, як злий дух, і раптом, налетівши на людську стіну, зупинявся, ніби вrostав у землю (*Григорій Тютюнник*).

1. **Дієприслівник** — це незмінна форма дієслова, яка відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?*
2. Дієприслівники бувають доконаного й недоконаного виду, перехідні й неперехідні.
3. Якщо щонайменше два присудки стосуються тої самої дійової особи, то один з них можна замінити дієприслівником. Якщо ж присудки стосуються різних дійових осіб, то така заміна неможлива.
4. Дієприслівник називає другорядну дію порівняно з дією, названою способовою формою дієслова.
5. У реченні дієприслівники виконують роль обставин.

241 Перепишіть речення. Підкресліть підмети, присудки та обставини, виражені дієприслівниками.

1. І тремтить схвильоване колосся, схилившись до мого плеча (*О. Теліга*). 2. Встає в новій красі, забувши лихоліття, твоя, Тарасе, звільнена земля 3. Діти витягли санчата і, б'ючи підборами об сніг, мчать веселі весну зустрічати, розсипаючи веселий сміх. 4. Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі, наче іскри. 5. Біліють смолоскипи грайливо пофарбованих ялин — вони стоять, немов у червні липи, забрівши в сивий і густий полин (*З тв. В. Симоненка*).

А. Кашшай. *Вечір під Говерлою*

242 I. Прочитайте уривок, знайдіть обставини, виражені дієприслівниками, й визначте присудки, до яких вони належать. Поміркуйте, чому дієприслівники вжито не в усіх реченнях, де є два і більше присудків при одному підметі.

Узяв той хлопець з собою кошлату, як у печенігів, шапку і вуздечку, а точніше — обротьку, що не дзеленчить вудилами.

...Його обв'язали линвою і спустили з фортечної стіни в глибокий рів у тому місці, де стіна прилягає до могутньої сторожової башти...

Досягнувши землі, сміливець озирнувся навкруги. Зовсім близько палали вогнища. Вороги їли, жадібно чавкаючи, запиваючи їжу кумисом**.

Від запаху їжі в хлопця запаморочилося в голові. Але мусив вичікувати. Ось вони нарешті влягаються спати. А деякі сновигають зі списками в руках, поглядаючи раз по раз на стіну...

Знав хлопець одне: довго лежати між кущами не можна — от-от зійде місяць. Тож рішуче підвівся й пішов до вогнів. Осліплений полум'ям і сльозами, що текли від ядучого диму, ненароком наступив на руку печеніжину. Кочівник спав, — проте чутливо відразу підхопився, сердито прохрипівши:

— Хто такий?

— Коня шукаю... — мовив юний киянин, намагаючись вимовляти слова так, як навчили його печенізькі бранці (*С. Плачинда*).

II. Про які часи розповідається в уривку? Про стіни якого міста тут ідеться? У яку пору дня відбувається подія?

243 У тексті, де це можливо, присудки замініть обставинами, вираженими дієприслівниками. Дієприслівники разом із залежними словами виділяйте з обох боків комами.

Он у балці, де земля зовсім підсохла, купається в пилюзі заєць, качається з боку на бік та чеберяє лапами. Нарешті сів, вмиває вуса. Потім потягнувся зі смаком і неквапно застрибав до лісосмуги. Але тут пронизливо закричали і в нього з-під ніг вихопились перелякані куріпки. Щоправда, птахи скоро розібрались, хто винуватець паніки, й знову попадали в траву — стали рядочком, витягли ший і лементують. Зайця лають! А той трохи постовбичив і пострибав собі далі (*За В. Савастьяновим*).

286 I. Дієприкметники випишіть у три колонки: 1) активні недоконаного виду; 2) активні доконаного виду; 3) пасивні.

Ознайомлений, стоячий, знецінений, озвірілий, перекритий, заржавілий, палаючий, згаслий, вирослий, звільнений, підпертий, збляклий, ораний, нагрітий, смакуючий, завмерлий.

 II. З других букв прочитайте закінчення вислову Д. Павличка: “*Де воля родиться, ...*”.

287 З поданих речень випишіть дієприкметники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика дієприкметника” (наприклад: *одірваний* — 111.11).

1. Рідна мово, без тебе ніхто я, мов одірваний вітром листок (*П. Перебийніс*). 2. О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, дітьми безпам’ятно забутий (*Олександр Олесь*). 3. О рідне слово, хто без тебе я? Німий жебрак, старцюючий бродяга. Мертвяк, оброслий плиттям саркофага... (*Д. Павличко*). 4. В степу оживає пісня давно занімілих племен (*Л. Костенко*).

288 Прочитайте вірш, знайдіть у ньому дієприкметники, поясніть їхнє творення й написання.

Мово моя українська —
Батьківська, материнська,
Я тебе знаю не вивчену —
Прóсту, домашню, звичну,
Не з-за морів прикликану,
Не з словників насмикану.
Ти у мене із кореня —
Поле мені наговорена,
Дзвоном коси прокована,
В чистій воді смакована,
Болем очей продавлена,
Смутком багать продимлена,
З хлібом у душу всмоктана,
В поті людськiм намокнута,
З кров’ю моєю змішана
І аж до скону залишена
В серці моїм.

В. Бичко

289 Поясніть, як утворилися подані дієприкметники, які зміни сталися в дієслівних основах.

Пояснювати — пояснюваний, адресувати — адресований, розташувати — розташований, попередити — попереджений, полагодити — полагоджений, пустити — пущений, заплатити — заплачений, повідомити — повідомлений, поновити — поновлений, гуркотіти — гуркотячий, гуркотати — гуркочучий.

290 I. Прочитайте уривок. Випишіть дієприслівники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика дієслова в цілому”.

Я був не з боязких, гроза не лякала мене. Я навіть любив відчувати легкий холодок у грудях, коли, припавши до шибики, дивився на сліпучі змії і стріли блискавок. Коли, випереджаючи хмару, у виселок заскочили з розгону ошаленілі передгрозові вітри, збиваючи на вулиці куряву та нахиляючи верхівки дерев, я зрозумів, що мій час настав. І поки мати ще не загнала мене до хати, я щодуж помчав до школи. Все живе поховалося перед бурею. Лиш я один біг, не відчуваючи під ногами землі, майже нічого не бачачи за сльозами, що застиляли од вітру очі (Б. Антоненко-Давидович).

II. Запишіть текст під диктовку, написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

291 I. Утворіть дієприслівники недоконаного виду й запишіть їх у дві колонки: 1) із суфіксом -учи (-ючи); 2) із суфіксом -ачи (-ячи).

Тріскотати, жмуритися, різати, одужувати, зникати, волочити, свистіти, боротися, з'їжджати, сидіти.

 II. З других букв прочитайте два слова, пропущені у вислові німецького вченого Йоганна Гердера: “Хто не любить..., той не заслуговує ім'я людини”.

292 I. Випишіть у дві колонки: 1) дієприкметники; 2) дієприслівники.

Встигаючи, служачи, одужуючі, допомагаючи, надихаючи, зволікаючи, долаючи, цвітучі.

 II. З других букв складіть початок прислів'я: “... — дотримай його”.

293 * Перепишіть речення, виділяючи комами, де треба, дієприкметникові та дієприслівникові звороти. Відокремлені звороти підкресліть.

1. Степ повитий тишею дихав пахощами росяних трав (*Петро Панч*). 2. Небо чисте, лагідне-лагідне, що дивлячись на нього мимохіть осміхнешся (*С. Васильченко*). 3. Добре було їхати (велосипедом) через серпневі поля... Пухка од пилюки стежечка збита ногами погойдувала мене. 4. З'їхавши на горб я зупинився. 5. Я ще походив по полю розшукуючи свою липу. 6. Отой смуток привезений мною недавно з полів непомітно відтанув у моїй душі. 7. Вийшла мама, позбирала в траві яблука і нічого не сказавши повільно пішла до хати. 8. З усіх садків пахло нагрітою на сонці корою дерев (*З тв. Є. Гуцала*). 9. Нарівні з вікном тьмяно білили припорошені пилом розквітлі акації (*Олесь Гончар*).

294 Виділені особові форми дієслова замініть дієприкметниками або дієприслівниками і відповідно оформіть речення та запишіть їх.

1. Сиджу в затишку на осонні й **спостерігаю** за пташками. 2. Грак, який **вмостився** на осиці, пробує співати. 3. Зацвірінчали горобці, **яких розбудила** гракова пісня. 4. У небі **тріпочуть** крильцями й невтомно дзвенять жайворонки. 5. З лісу раз у раз долинають рипливі голоси чапель, які **зайнялися** ремонтом гнізд. 6. **Сховались** у вже високих хлібах і тріщать деркачі. 7. Довкола, немов маленькі сонечка, світяться горіцвіти, що їх **напоїв** теплий дощ.

295 Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому дієприслівникові звороти, зверніть увагу, як вони виділені.

Пізніше, ніж завжди, прилетіли лелеки. Богдан виглядав їх уже цілий тиждень, по кілька разів на день питав у діда: "І коли вони вже прилетять?", не догадуючись, що й старенькому теж не терпиться побачити їх. Обидва наївно вірили, що для того, хто побачить першого лелеку в польоті, весь рік буде щасливий. Ізранку пильно видивлялись у небо, а лелек усе не було. Та одного дня Богдан дочекався. Було це після обіду. Повернувшись зі школи, він узявся допомагати дідові закопувати нові стовпи для плоту (старі взимку повалила вітряниця). Стали прибивати штахетини, і саме в той час Богдан глянув на сонце, аби визначити, скільки часу йому залишилося для уроків, і не повірив своїм очам — із півдня до їхнього обійстя летів лелека.

— Діду! — радісно вигукнув він. — Лелека!

Дід відклав молоток, випростався, пильно придивляючись до білого ширококрилого птаха, що опускався все нижче і, зробивши півколо над обійстям, легко опустився на гніздо, відразу ж дрібно заклацав дзьобом. Оглянув гніздо, ще поклацав і, переконавшись, що домівка ціла, знову проплив у повітрі поза городом і сів на грядці недалеко від діда та Богдана (*О. Лупій*).

II. Уявіть картину, описану письменником: і як дід з онуком удвох пораються біля плота, і як то один, то другий позирають на небо, і що думають у цей час, і, нарешті, як вони помітили лелеку. Опишіть самі таку саму картину. Дієприслівникові звороти, вжиті в розповіді, підкресліть.

296 Запишіть уривок під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Болем і страхом перейнялися кияни, побачивши на Лівобережжі незчисленні полки завойовників¹, які, наче темно-коричнева лавина, невпинно напливали із невідомості, ставали все грізнішими, погрожуючи заповонити все довкілля, накри-ти своїм зловісним кольором, що віддавав і кров'ю, і брудом, і чимось неживим.

Першими помітили монахи з Печерських гір, вони й зняли переполох, вони й передали страшні вісті до міської управи. Старші монахи почали пристрасно молитися, молодші поглядали на старших і собі молились. В душі не погоджуючись із наближенням кінця світу, шукали порятунку, прислухалися більше до ігумена, який радив, не гаючи часу, готуватись до оборони.

Отець Никодим виголосив усі молитви, які знав, незчисленно разів хрестячись. Благов архангелів, ангелів, скликав усі небесні сили зглянутися й допомогти, врешті вже на повен голос заговорив:

¹ Ідеться про татаро-монгольську навалу в Україну 1240 року.

— Станьте, зупиніться! Нема вам дороги далі! Тут місце, обране Богом, ви ж, нерозумні, понищите все... (О. Лупій).

297 Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Із щитом чи на щиті (історики розповідають: коли стародавні спартанці йшли захищати вітчизну, матері, подаючи їм щити, примовляли: “З ним або на ньому” — це означало: ні в якому разі не відступай перед ворогом). 2. Хто бере — усе той тратить, хто дає — усе придбав (ці слова належать грузинському поетові Шота Руставелі, що жив наприкінці XII — на початку XIII ст., і спрямовані проти егоїстичної зажерливості). 3. На ясні зорі, на тихі води (цими словами автори українських дум передавали палке прагнення бранців, захоплених турками чи татарами, повернутись у рідний край — в Україну).

§ 30. Прислівник як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

Прислівник називає ознаку дії, стану або іншої ознаки і відповідає на питання *як? наскільки? де? коли? чому? навіщо?*

Прислівники не змінюються і тому закінчень не мають.

У реченні прислівники найчастіше виступають у ролі обставин. Наприклад, у реченні *Небо сьогодні синіло по-весняному* (Олесь Гончар) прислівники *сьогодні* — обставина часу (*коли?*), *по-весняному* — обставина способу дії (*як?*).

Прислівники також бувають:

а) присудками в безособових реченнях: *Легко на серці в старого садівника* (І. Цюпа);

б) вставними словами: *Краса, можливо, нас таки врятує, якщо ми порятуємо красу* (М. Руденко);

Альманах

Твір одинадцятий (Сашків)

МИ — НОВЕ ПОКОЛІННЯ

Україна після багатьох століть неволі знову стала незалежною, вільною державою. Наші батьки дістали нарешті змогу самостійно розпоряджатися своєю долею, будувати своє й наше майбутнє. Але це нелегко зробити. Земля запущена, машини зношені, люди якісь збайдужілі, розгублені. Як ще писав Шевченко, “німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть”. Бо так їх привчили за століття неволі.

Наше майбутнє залежить не тільки від старших, а й від нас самих. Ми маємо стати іншими. Які ми будемо, як зуміємо сформувати себе, таке буде й наше майбутнє.

Насамперед ми повинні бути справедливими. Без справедливості до інших важко сподіватися справедливості до себе. Усе, що ми робимо, ми повинні так робити, щоб не завдавати шкоди іншим, не обкрадати, не принижувати інших. І самим не треба гнутися, бо, як кажуть у народі, на похиле дерево всі кози скачуть.

Ми повинні дбати про Україну, про її добробут, не бути байдужими спостерігачами. Буде в Україні добре жити — і нам буде добре, буде в ній погано — і нам буде погано. І знаймо, що нас не чекають ні в Америці, ні в Німеччині чи ще де, бо там люди надбали для себе і своїх дітей. І ми повинні надбати для себе. Але для цього нам уже тепер треба вчитися думати, здобувати знання і наполегливо працювати. Лише тоді прийде до нас омріяне щастя.

366 Прочитайте Сашкові міркування. Чи в усьому ви з ним згодні? Як ви уявляєте своє майбутнє? Посперечайтесь про це на уроці мовлення.

§ 33. Ступені порівняння прислівників. Букви *Н* та *НН* у прислівниках

367 I. Прочитайте прислів'я. Назвіть прислівники та визначте їхні ступені порівняння.

1. Більше діла — менше слів. 2. Як мілко орати, краще випрягати. 3. Молоде орля, та вище старого літає! 4. Око бачить далеко, а розум ще даліше. 5. Добре ім'я — **найкраще** багатство.

II. Якою частиною мови є виділене в останньому реченні слово? Обґрунтуйте свою думку.

Увага! Не плутайте **прислівники** зі співзвучними формами прикметників вищого та найвищого ступенів порівняння.

III. Поміркуйте, яке лексичне значення вклав народ у фразеологізм *добре ім'я*?

368 Запишіть слова в таблицю за зразком.

Зразок

Вищий ступінь порівняння	Найвищий ступінь порівняння
Веселіше	Якнайкраще

Більше, найгарніше, більш відповідально, частіше, щонайшвидше, якнайкраще, найменш жваво, старанніше, потужніше, найменш вдало.

369 Перепишіть фразеологізми, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки прислівники. Визначте їхній ступінь порівняння.

1. ... на п'ять хвилин раніше, ніж на хвилину пізніше.
2. ... орати — більше хліба жувати. 3. Чоловік має два вуха, щоб багато слухав, а один язик, щоб ... говорив. 4. Всюди добре, а вдома ... 5. ... встанеш, то ... діла зробиш.

Довідка

Менше, найкраще, раніше, глибше, більше, краще.

370 Перепишіть прислів'я, утворюючи від поданих у дужках прислівників прислівники вищого ступеня порівняння.

1. (Високо) себе не підскочиш. 2. Око бачить далеко, а розум ще (далеко). 3. (Тихо) води, (низько) трави. 4. Розум — (дорого) грошей, його за гроші не купиш. 5. За морем (тепло), а в нас (весело).

371 Від поданих прислівників утворіть усі можливі ступені порівняння.

Зразок. *Весело – веселіше, більш весело, менш весело, найвеселіше, якнайвеселіше, найбільш весело, найменш весело.*

Високо, дорого, сильно, тепло, обережно.

372 Порівняйте правопис прикметників та утворених від них прислівників. Зробіть висновок про закономірність між написанням у них *н* та *nn*.

Відважний – відважно;
студений – студено;
гарний – гарно;
бездоганний – бездоганно;
старанний – старанно,
нездійснений – нездійснено.

373 I. Запишіть прислівники у дві колонки: 1) ті, що пишемося з *-н-*; 2) ті, що пишемося з *-nn-*.

Лагідн..о, туман..о, захлан..о, холодн.., страшен..о, шален..о, мерзен..о, неждан..о, захоплен..о, приємн..о, щоден..о, монотон..о.

II. Підкресліть орфограми.

III. З одним словом із кожної колонки складіть і запишіть речення.

374 I. Перепишіть речення, підкреслюючи виділені прислівники.

1. “А що там?” — буркнув я мов **спросоння**, хоч я не спав і чув усе добре (*І. Франко*). 2. Гули мости, двигтіли автостради, машини мчали наче **навмання** (*Л. Костенко*). 3. В день такий розцвітає весна на землі і земля убирається **зрання** (*В. Сосюра*). 4. Гілля ясенів і берестів майже сходилося над ним, **попідтинню** росла кропива, а на дорозі — спориш (*Петро Панч*). 5. Десь вечір **попідвіконню** притишує травами крок, кладе широкі долоні на жовті очі шибок (*Л. Костенко*).

II. Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

III. Запам'ятайте правопис підкреслених слів.

IV. З одним із виділених слів складіть і запишіть речення.

375 I. Перепишіть словосполучення, утворюючи прислівники від поданих у дужках прикметників.

(Нескінченний) думати, (страшений) важливо, (незбагнений) великий, (нездоланий) перемагати, (небуденний) ошатно.

II. Доберіть і запишіть синоніми до прислівника *ошатно*.

376 Перепишіть речення, на місці крапок уписуючи *-н-* або *-нн-*.

1. В дні, прожиті печаль..о і просто, все було як незайманий сніг. 2. Недума..о, негада..о забігла в глухомань, де сосни пахнуть ладаном в кадильницях світань. (*Л. Костенко*). 3. Природа мудра, все в ній бездоган..о (*С. Ущанівський*). 4. Сьогодні дощ старан..о вікна миє (*Н. Красоткіна*). 5. Хвиля радіс..о плюскоче та леститься до човна (*І. Франко*). 6. Сніг падав безшелес..о й рів..о, туман..о танули огні (*М. Рильський*).

§ 34. Букви *И* та *І* в кінці прислівників

377 Простежте, яку букву — *и* чи *і* — пишемо у кінці прислівників після *г, к, х*, і сформулюйте правило.

Навкруги, трохи, верхи, поки, пішки, рачки, цапки, самотужки, пошепки, наввипередки, заввишки, напомацки, настільки, звідки (*але: звідкіль, звідкіля*), по-товариськи, по-українськи.

378 Простежте, коли після шиплячих *ч* і *ж* в кінці прислівників пишемо *и*, а коли — *і*. Сформулюйте правило.

1. По-заячи, по-вовчи, по-ведмежи; лежачи, стоячи, нехотячи. 2. Двічі, тричі, удвічі, потричі, вночі, поночі, позаочі, насторожі.

379 Порівняйте написання *и* та *і* в кінці інших прислівників та в кінці однозвучних іменників з прийменниками і зробіть висновок.

Іменники з прийменниками	Прислівники
<i>з гори — у горі</i> <i>до купи — у купі</i> <i>з середини — у середині</i> <i>в осені, без вісті, по частині</i>	<i>згори — угорі</i> <i>докупи — укупі</i> <i>зсередини — усередині</i> <i>восени, безвісти, почасти</i>

1. У кінці прислівників після *г, к, х* пишемо букву *и*.

2. Після *ч* і *ж* букву *и* пишемо лише в кінці прислівників типу *по-вовчи* та прислівників з суфіксом *-ачи* (які походять від діеприслівників). У решті випадків у кінці прислівників після *ч* і *ж* пишемо букву *і*.

3. У кінці інших прислівників букви *и* та *і* пишемо так само, як у подібних відмінкових формах іменників, за винятком *восени, безвісти, почасти*.

380 Прочитайте речення, знайдіть прислівники й поясніть написання *и* та *і* в кінці їх.

1. Вітер безвісти листя односить (*С. Васильченко*). 2. Тричі крига замерзала, тричі розтавала; тричі наймичку у Київ Катря проводжала. 3. Один собі навік-віки в снігу заночую (*З тв. Т. Шевченка*). 4. Навкруги чорніло зоране поле, а згори, від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво (*М. Коцюбинський*). 5. Раптом пісня чудова геть-геть навкруги залунала. 6. Двічі на рік пишні квіти та не процвітають; в житті літа найкращії двічі не бувають (*З тв. Лесі Українки*).

381 *Перепишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви *и* або *і*.

1. Восен.. і курчата курми будуть. 2. Відходить лихо пішк.., а приїздить верх.. . 3. Лихо до нас бігом біжить, а від нас навкарак.. лізе. 4. Двіч.. з неправдою не пройдеш. 5. Вноч.. всі коти чорні, а корови сірі.

382 Прочитайте загадки й відгадайте. Знайдіть прислівники і поясніть написання *и* та *і* в кінці їх. Загадки переписіть.

1. Вночі спить на землі, а вранці тікає. 2. Що за верхівець: сам сидить верхи, а ноги за вухами? 3. Які ноги заввишки,

такий ніс завдовжки, хату на хаті має, жабам рахунок знає.
4. Двічі родиться, а раз умирає. 5. Кругленьке, маленьке, впаде згори — не дзенькне, а тільки підскочить.

Відгадки: *лелека, м'яч, окуляри, роса, птах.*

383 З'ясуйте значення поданих прислівників. Якими дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами їх можна замінити?

Наввипередки, навперегони, навпомацки, навпрошки, навпрямки, навлежачки, навсидячки, навстоячки, навприсядки, навшпиньки, навколішки, навкарачки, наввимашки.

384 I. Запишіть слова у дві колонки: 1) з буквою *і* в кінці; 2) з буквою *и* в кінці.

Опівноч..., позаоч..., осик..., спалах..., клавіш..., по-двіч..., трох..., свіч..., навкруг..., звідк..., лиж..., вноч..., сидяч... (*дієприслівник*), насторож... .

II. З других букв складіть другу частину вислову давньогрецького філософа Платона: “Добрий початок — ...”.

385 До поданих прислівників доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Навпростець, навперегони, нашвидку, охоче, горілиць, крадькома, навколо.

Синоніми: *наввипередки, навпрошки, навкруги, навзнак, навзнаки, навпрямки, залюбки, похапки, покрадьки, потайки.*

386 Прочитайте народну усмішку й поясніть її зміст.

— Ну як, Микольцю, не був дядькові й тітці тягарем?

— Зовсім ні, мамо. Навпаки, коли я прийшов до них, то тітка сказала: “Ще тільки тебе бракувало!”

387 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Іти навпрошки (говорити, діяти прямо); дістати нагінки (бути вилаяним); сісти верхи (підпорядкувати когось собі); гратися навпереваги (змагатися, щоб здобути перемогу); ще чорти навкулачки не б'ються (дуже рано); не раз і не двічі (часто); тричі відміряти, раз відрізати (добре продумати свої дії).

Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.
Тече вода із-за гаю
Та попід горою.
Хлюпочуться качаточка
Поміж осокою.

Т. Шевченко

- 441** I. Запишіть словосполучення в дві колонки: 1) ті, у яких прийменники пишемо одним словом; 2) ті, у яких прийменники пишемо з дефісом.

Спуститися (з) над хмар, один (з) перед одного, сядять (по) над яром, виріс (по) серед поля, лине (з) попід гаю, один (з) поміж усіх, об'єднатися (за) ради справи, яскравий (по) над міру, мружитися (з) під брів, атака (з) за лісу.

- II. З перших букв перших слів складіть початок прислів'я: "...м'якша від чужої подушки".

- 442** *Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Поля (по) під небом прослались безкрайні (Б. Грінченко). 2. Дівчина в рожевому намисті дивиться на сонце (з) під руки (М. Гірник). 3. (Під) час жнив раптом різко похолодало. 4. (Не) зважаючи на спеку й духоту, косарі співали косарських пісень (І. Нечуй-Левицький). 5. (Із) за гаю літнє сонце вплива (С. Олійник).

- 443** I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі сполучення прийменника з іменником та займенником, прийменники підкресліть.

Через два тижні новообраний гетьман Сулима повів Запорозьке Військо до Кодяка...

На землю впала темна ніч. Зірки ховалися за хмарами. Вітер тягнув з-за Дніпра, завиваючи голодним звіром по надбережних скелях. Глибоко під горою, розбиваючи собі груди об гострі скелі, старий Дніпро голосно стогнав і ревів спересердя на кинуту упоперек його шляху перепону¹, допомагаючи гудінням свого порога козакам нечутно облягти ворожу фортецю.

¹ Мається на увазі Кодяцький поріг на Дніпрі.

Військо польське вже спало. Спав і полковник-чужинець, нічого не відаючи про похід Сулими, і тільки вартові чатували по баштах, перегукуючись поміж себе, щоб легше змагатися з дрімотою.

Без гомону, без галасу, то дряпаючись на скелі, то припадаючи до землі, наближалися козаки до окопів з боку Дніпра і з боку байраку...

Почався смертельний бій. Поляки зрозуміли, що їм нема куди рятуватися, і билися завзято, але ще завзятіше билися козаки. Скоро у Кодаку запалали засіки й будинки, зайнялися й башти по стінах, і велике полум'я освітило криваву боротьбу братніх народів, що не вміли порозумітися й жити у згоді (А. Кашченко).

II. Запишіть текст під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

444 Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Іти врозріз з чимось (суперечити чомусь); ґрунт поповз з-під ніг (чиєсь становище стало хистким); поставити поза законом (позбавити кого-небудь прав громадянства); по верхах стрибати (знати щось поверхово); стріляти з гармат по горобцях (докладати багато зайвих зусиль); з-під стоячого підшву випоре (дуже хитрий, спритний).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XVI. Особливості гумористичного твору

У гумористичному творі, невеликому за обсягом, у жартівливій формі доброзичливо висміюють людські вади. У такому творі ніби поважно говориться про те, що насправді смішне, нерозумне. І це треба розуміти, читаючи такий твір.

У поданому далі тексті визначте засоби, які мають викликати в читача усмішку.

Альманах

Твір тринадцятий (Оленчин)

КОНТАКТ З “ПРИБУЛЬЦЯМИ”

Скільки написано, скільки говорено про контакти з представниками позаземних цивілізацій! Один, потрапивши в химерний зореліт, побував на дивовижних планетах. Інший, зустрівшись із прибульцями, раптом ставав ясновидцем: міг, навіть не прочитавши жодної книжки, все знати.

А от Микольцеві Сірякові ніяк не щастило. Хоч би якась маленька, коротесенька така зустріч. І небагато він хотів би — тільки щоб на завтра міг добре знати всі уроки. Бо вже і в школі, і вдома надто лають його, обзиваючи ледарем.

І раптом... Але все по порядку.

Було вже поночі, коли Микольцьо повертався додому від товариша, де вони вдвох шастали в інтернеті. Притискав мороз, добираючись під пальто, під шапку. І раптом з темряви виринули, похитуючись, дві постаті, не зовсім схожі на людей. Видно було, що вони незвичні до земного тяжіння, бо погано трималися на ногах.

— Ви інопланетяни? — кинувся до них Микольцьо.

— Так! — голос був якийсь особливий, неземний.

— Я хочу...

— Знаємо, що ти хочеш. Скидай шапку. Зараз накладемо тобі в голову розуму.

Микольцьо скоріше скинув норкову шапку. Один з прибульців вихопив її в нього з рук, а другий почав накладати розум йому в голову, аж зблиски замиготіли в Микольцевих очах. Коли Микольцьо отямився, прибульців уже не було. І шапку віддати забули. Але найбільша біда була не це і не синці на лобі, а те, що наступного дня Микольцьо схопив одразу аж дві незадовільні оцінки. Прибульці не допомогли.

445 Прочитайте Оленчину гумореску. Знайдіть у ній дієприслівники, визначте їхній вид і поясніть, як вони утворені. Назвіть декілька прийменників з твору. Спробуйте й ви скласти гумореску.

§ 40. Особливості вживання окремих прийменників, синонімічні прийменники

446 I. Визначте, з якими відмінками вживають прийменник *по*.

Їздять по дорогах, пливуть по Дніпру, не спав по нóчах, видно по очах; черговий по школі, пішов по воду, і по цей день.

II. Як ще інакше можна висловити зміст перших трьох словосполучень?

447 Пригадайте правила чергування *у* — *в* й уважно розгляньте приклади. Зробіть висновок про вживання варіантів прийменників *у* та *в*.

Були в школі — був у школі. Ластівка в небі — яструб у небі. Острів в океані — острів у морі. Тихо в кімнаті. — Сонце зайшло, у кімнаті посутеніло. Зайшов у воду — зайшла у воду. Концерт у філармонії — концерти в філармонії.

448 Прочитайте вголос приклади й спробуйте сформулювати правила вживання варіантів прийменників *з*, *із*, *зі*.

1. Сонце гріє, вітер віє з поля на долину (*Т. Шевченко*). 2. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, із зорями (*М. Коцюбинський*). 3. Із заходу насувають темно-сині хмари (*П. Колесник*). 4. А вже весна, а вже красна! Із стріх вода капле (*Народна творчість*). 5. А ми ж не раз із ним ходили по кислиці (*В. Сосюра*). 6. Зі школи на майдан вивалила дітвора (*А. Головка*). 7. Маруся поруч зі мною сидить і слухає (*Марко Вовчок*).

1. Прийменник *по* вживають з місцевим та знахідним відмінками. Проте місце й час краще позначати орудним відмінком без прийменника.

2. Українська мова уникає насамперед збігу голосних, а потім — приголосних. При цьому паузу слід сприймати як приголосний. Перед **в** та **ф** вживають **у**, щоб уникнути збігу подібних звуків.

3. Зазвичай вживають варіант **з**. Варіанти **із**, **зі** вживають тоді, коли треба уникнути немилозвучного збігу приголосних.

449 Прочитайте речення. Визначте, з яким відмінком вживають займенник *по*. Спробуйте замінити його іншим прийменником або іменником без прийменника.

1. З тобою, обнявшись, ходили ми по братніх стежках (*П. Тичина*). 2. Наші батьки вільними козаками по Дніпру жили (*Марко Вовчок*). 3. Зеленіють по садочку черешні та вишні (*Т. Шевченко*). 4. По дорозі до хати дядько зірвав кілька квіточок (*М. Коцюбинський*). 5. Крутилась тарілочка по крутій горі. 6. Пішов Дідок у ліс по дрова (*З тв. Л. Глібова*). 7. По хатах починають світити світло (*А. Головка*).

450 Прочитайте вірш уголос. Про що тут мовиться? Випишіть з нього іменники з прийменниками.

Чехи відродили Прагу знімчену,
Відродив Ізраїль мертву мову —
Дивний розквіт мов, колись пригнічених!
Возродись і ти у ріднім слові,
Пий з криниць Шевченкових, Франкових,
Празникуй, як соловейко в щебеті!
Щоб в чужому слові не зостатися,
Щоб народ свій не збіднив на себе ти,
Не збіднив себе на рідну націю.

В. Василяшко

451 *Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. За вітром слава полетіла по всіх (усюди) і (кутки), — по (байраки) і по (садки), далеко — аж за сине море (*Л. Глібов*).
2. По (хвилі блакитні) пливе човен прудко (*Леся Українка*).
3. По (горобці) з гармат не стріляють. 4. Біда не спить, а по (люди) ходить (*Народна творчість*).

452 I. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) зі вставленим варіантом прийменника *в*; 2) зі вставленим варіантом прийменника *у*.

Щодня ... роботі, озимина ... полі, риба ... воді, багаж ... автобусі, обвал ... горах, ураган ... океані, ніде ... світі, зсипав ... засік, ураган ... пустелі, іскра ... попелі, міст ... майбутнє, був ... театрі, йдуть ... інститут, ударив ... дзвін, виступала ... філармонії.

II. З перших букв перших слів складіть закінчення прислів'я: "*На те голова, ...*".

453 Перепишіть речення, добираючи з дужок варіант прийменника.

1. Сонце гріє, вітер віє (з, із, зі) поля на долину. 2. І блідий місяць на ту пору де-де (з, із, зі) хмари виглядав (*З тв. Т. Шевченка*). 3. Ви щасливі, холодні зорі, ясні, тверді, неначе (з, із, зі) кришталю. 4. Уже скотилось (з, із, зі) неба сонце — заглянув місяць у моє віконце (*З тв. Лесі Українки*). 5. Став перед нами острів (з, із, зі) моря. 6. З-під сосен, як (з, із, зі) вікон, виднілись далекі і близькі гори. 7. Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься (з, із, зі) свого затишку (*З тв. М. Коцюбинського*).

454 Прочитайте речення і поясніть, якого значення надають прийменники *з, із* словам, при яких вони стоять.

1. Щось із місяць ішла баталія (*Панас Мирний*). 2. Разів із шість Рябка водою одливали (*П. Гулак-Артемівський*). 3. Пройшовши відсіль гонів з двоє, побачили, що ось лежав у бур'яні Бровко (*І. Котляревський*).

455 Прочитайте словосполучення на позначення часу і запам'ятайте, як вони творяться. За цими зразками складіть свої словосполучення й уведіть їх у речення.

О першій годині, за п'ять хвилин друга, десять хвилин на третю, п'ятнадцять хвилин по сьомій, близько десятої години, об одинадцятій годині шістнадцять хвилин.

456 I. Перепишіть словосполучення, замінюючи прийменники синонімами, що в дужках. Використайте всі можливі варіанти.

Стою при вікні (біля, коло, поблизу). Тополі коло дороги (край, біля, обіч, понад). Поля круг села (навколо, довкола). Приїхав у Київ (до). По тих словах (після). З того часу (від).

II. З трьома словосполученнями складіть речення.

457 Прочитайте словосполучення й поясніть, яке значення мають подані парами вислови.

1. Пішов по воду. Поплив за водою. 2. Просунув крізь паркан. Перекинув через паркан. 3. Працюю за тебе. Розкажую про тебе. 4. Відповідав на уроці української мови. Відповідав українською мовою. 5. Працюю вісім годин. О восьмій годині.

458 *Перепишіть прислів'я, добираючи з дужок потрібні слова.

1. Не бери заліза (до рук, в руки), поки на нього не плюнеш. 2. Гарно тому жити, хто не має (за чим, про що) тужити. 3. Золота клітка — (для пташки, за пташку) неволя. 4. Пішов вовк (за вовною, по вовну) та й сам остався стриженням. 5. І каші не хочу, і (за водою, по воду) не піду. 6. (До, для) твердого дерева треба доброї сокири. 7. Всяк (за, про) правду трубить, та не всяк ту правду любить.

459 Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прийменники й поясніть особливості їхнього вживання.

Батьки поїхали з дому, а Данилко не пішов до школи. Раптом — телефонний дзвінок. Данилко по голосу впізнав свою вчительку.

- Чому сьогодні Данилко пропустив уроки?
- Він захворів.
- А хто розмовляє зі мною?
- Мій тато...

460 Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть у них прийменники та усно схарактеризуйте їх.

1. Два брати у воду дивляться, а довіку не зійдуться. 2. Летить орличка по синьому небі, крила розпустила, все сонце закрила. 3. Через тебе я бив себе, через себе я бив тебе; убив тебе, а кров моя тече. 4. Всіх годує, напуває, а про неї не кожен дбає. 5. З-за лісу, з-за пралісу золота діжа сходить.

Відгадки: *комар, береги річки, земля, хмара, сонце.*

461 Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому прийменники і поясніть особливості їхнього вживання.

По той бік гора, по сей бік гора,
Поміж тими крутими горами
Сходила зоря.

505 Дослідіть, які частки пишуть через дефіс, а які разом. Сформулюйте правило.

I. Хтозна-відколи, хтозна-скільки, казна-звідки, будь-що, будь-коли, який-небудь, скажи-бо, принеси-но, тільки-но, отак-кий-то, як-от.

II. Аби-який, аби-куди, деякий, декілька, хтось, колись, ані-скільки, нітрохи, нізвідки, ніякий, чимдалі, чимскоріше, чимраз, чимало, якнайдовше, якнайближче, якраз, щороку, щодня, щодо, тощо, абощо (але: поки що, тільки що, ледве що).

506 Дослідіть, коли названі вище частки пишуть окремо. Сформулюйте правило.

Хтозна-який — хтозна з яким, хтозна-хто — хтозна й хто, казна-хто — казна про кого, якби-то — якби ж то, аби-хто — аби до кого, ніщо — ні про що, щодо — що ж до, щодень — що другий день, що не день.

1. Частки **же(ж), би(б)** з повнозначними словами пишуть окремо, у складі сполучників і часток — разом.

2. З дефісом пишуть частки **хтозна-, казна-, будь-, -небудь, -бо, -но, -то, -от, -таки.**

Разом пишуть частки **аби-, де-, -сь, ані-, ні-, чим-, як-, що.**

3. Але якщо частка від слова відділена іншим словом, то її пишуть окремо.

507 Прочитайте речення, знайдіть у них частки і поясніть їхнє написання.

1. Без ворогів можна в світі як-небудь прожити. 2. У нашій раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим (*З тв. Т. Шевченка*). 3. Серце ні на що не вважає — свою волю має (*Народна творчість*). 4. І все ж таки: начальний дух — Любов! (*Є. Маланюк*). 5. Хотів би я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою (*П. Тичина*). 6. А серце б'ється, свіжий вітер дише, немовби хоче остудить чоло. 7. Не грайся хлібом, то ж бо гріх! — іще до немовляти, щасливий стримуючи сміх, бувало, каже мати (*З тв. М. Рильського*).

- 508** I. Випишіть вислови в дві колонки: 1) з частками, написаними з дефісом; 2) з частками, написаними окремо.

Клич кого (небудь), любив (таки), збери (но), слухає хтозна (й) кого, сюди (ж), кинув (будь) де, адже (то) був я, отак (то) було, перемогла та (ж) команда, ойкнув (би), вигадує (казна) що.

- II.** З других букв перших слів складіть закінчення вислову Олеся Гончара: *“Це таки щастя — ...”*.

- 509** I. Випишіть вислови в три колонки: 1) з частками, написаними окремо; 2) з частками, написаними з дефісом; 3) з частками, написаними разом.

Злазь (но), (аби) як не роби, то (ж) будь уважний, зробив (аби) що, озвався тільки (що), тим (то) й ба, (що) дня тут буваю, схаменувся (таки), хтозна (з) ким, утікав (чим) швидше, (чи) мало часу, коли (небудь) буде, усе мов (би) добре, умій (будь) що робити, сьогодні начеб (то), тихо все (ж) таки, сміх (таки) корисний.

- II.** З других букв перших слів складіть другу частина вислову Т. Шевченка: *“На те й лихо, щоб...”*.

- 510** I. Пригадайте, які ще слова (прислівники, прийменники) пишуть з дефісом, і подані сполучення слів запишіть у дві колонки: 1) ті, у яких частини, що в дужках, пишуть разом; 2) ті, у яких частини, що в дужках, пишуть з дефісом.

Ущух (таки), що (небудь) вигадас, освітлення (аби) яке, (як) найшвидше зроби, (з) над хмар, переробив врешті (решт), обладнав (по) новому, начеб (то) правда, був тільки (но) тут, з давніх (давен), сьогодні (таки), оживає (по) малу, вирости (по) над дорогою.

- II.** З других букв перших слів прочитайте початок вислову давньогрецького мислителя Сократа: *“..., щоб я тебе побачив”*.

- 511** I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі частки разом зі словами, яких вони стосуються.

У той саме час злегенька скрипнули сінешні двері в Катриній хаті й замовкли. Трохи згодом рипнули й подвірні, випускаючи Пилипка надвір...

І який він радий, що прокинувся зарані, який веселий, що мати не чула, як він встав, узувся, одягся й вийшов. От якби йому так і звернутися, щоб мати ще спала. Він би багаті приноси положив на столі, а сам приліг біля неї. Он уже й світ бовваніє надворі, білуваті смуги пробиваються крізь намерзлі шибки в хату. Він вдає, що спить, а мати вже проснулась. “Синочку, пора вставати”, — шепче вона йому тихо. А він, мов не чує, ще дужче зажмурює свої очиці, потягається, наче й геть-то розіспався. “Бач, як міцно заснув, — дивується мати. — Поспи, синку, поспи ще трохи, поки я приберусь”, — каже вона, злізаючи з печі. “А то де взялось?!” — скрикнула мати, вгледівши на столі хліб та ковбаси. А він схопився, визирав з-за комина та давай реготати. “А що, мамо, злякався я вашого Морозенка?! Що, злякався?” І він миттю плигнув з печі на піл, з полу додолу. Мати його підхопила, пригорнула до себе. “От якби-то так сталося!” — запобігає вперед думкою Пилипко та, знай, налягає на ноги, поспішаючи до лісу (*Панас Мирний. “Морозенко”*).

II. Опишіть Пилипкові передноворічні мрії так, як ви собі уявляєте їх (Пилипко йшов посівати до своїх родичів, які жили далеко за лісом, і сподівався дістати від них щедрі подарунки).

512 Прочитайте уривок із п'єси й розіграйте подібну сцену. Готуючись до розмови, пригадайте якомога більше загадок, дотепів, приказок.

ІВАН. Хлопці, загадаю я вам загадку! Хто вгада? Чотири чотирники, п'ятий кавурник, несуть кривулицю через тин на вулицю.

СЕМЕН. Я колись її знав.

ІВАН. Та й давно, то, мабуть, було ще за царя Гороха, як було людей трохи?

ОМЕЛЬКО. А справді, і я знав її.

ІВАН. Та справді ж, справді в решеті дірки! Ех, ви, неграмотні! Ану вгадайте другу!

МАРУСЯ. Та ти-бо не забігай наперед, перш цю скажи!

ІВАН. Ти ж така догадлива! Чи вже й досі не догадалась? Чотири чотирники — оці чотири пальці, п'ятий кавурник — оцей палець, кривулиця — ложка, тин — зуби.

ДЕЯКІ. Тю, диви!

МАРУСЯ. Ану, я загадаю!

ІВАН. Ах, ти, моя зозулечко! Ану-ну, загадай!

МАРУСЯ. Що буде, як козі мине сім літ?

ІВАН. “Мати привела Каленика, та не скажу, як зовуть!” Восьмий рік піде! Ну, й вже загадку видрала! А що, братця, значить “Андрій, сім верст, по коліна”?

ХРИСТЯ. І де він, матінко, повидирав цих загадок?

ІВАН. Це, бачте, так було: йшли три чоловіки над річкою, а їм назустріч іде чабан. Вони всі трое і запитали його разом: один пита “Як тебе звуть?”, другий — “Чи далеко до села?”, а третій — “Чи глибока ця річка?” Він їм усім трьом і відповів разом: “Андрій, сім верст, по коліна”. Ну, годі теревені правити! (М. Кропивницький).

513 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не щоднини, а щогодини (дуже швидко); чимало води утекло (багато часу минуло); неначеб камінь з серця спав (легше стало); не так-то він діє, як тим словом сіє (про людину, яка багато говорить, а мало робить); стук-грюк, аби з рук (як-небудь); якби свині роги, то б усіх поколола (про недобру людину); хоч би що кому (байдуже).

§ 46. Написання **НЕ** з різними частинами мови (узагальнення)

Слід розрізняти заперечну частку **не**, яку пишемо окремо, і префікс **не-**, який пишемо разом.

Частка **не** щось заперечує, відкидає. Наприклад, у реченні *Це не щастя* частка **не** заперечує лише одне поняття — щастя, але залишає всі інші можливі — байдужа річ, випадок, збіг обставин, біда, лихо, горе тощо.

Префікс **не-** творить нове слово, часто з протилежним значенням. Наприклад, у реченні *Це нещастя* слово з цим префіксом рівнозначне слову *горе*.

1. Префіксом **не** виступає:

а) у словах, які без **не** не вживаються: **непосида**, **нежить**, **несхибний**, **непохитний**, **нехтувати**, **непритомніти**;

б) якщо за його допомогою твориться нове слово (такі слова, як правило, можна замінити синонімом без **не**): **неволя** (рабство), **нещастя** (горе), **неслава** (поговор), **невисокий** (низький), **недорогий** (дешевий), **недалеко** (близько), **неабищо** (щось велике), **неабияк** (дуже добре), **неславити** (ганьбити), **нездужати** (хворіти), **непокоїтися** (хвилюватися);

в) у дієслівному префіксі **недо-**, який вказує на неповноту, половинчатість дії: **недобачати** (погано бачити); **недочувати** (погано чути), **недосипляти** (мало спати).

2. В інших випадках **не** виступає в ролі заперечної частки: **не слава** (а вдячність, почуття обов'язку, заробіток, гроші, ганьба і т. д.), **не солодкий** (а солоний, гіркий, прісний і т. д.), **не холодно** (а холоднувато, тепло, жарко і т. д.), **не спить** (а дрімає, думає, працює і т. д.), **не два** (а один, три, чотири і т. д.), **не я** (а ти, він, вона і т. д.).

3. Заперечну частку **не** можуть підсилювати частка **ні**, заперечні займенники **ніхто**, **ніщо**, прислівники **ніяк**, **ніде**, **аніколи** і подібні: **ні, не друг**; **ніхто не забутий**; **нітрохи не важко**.

514 Прочитайте речення, знайдіть заперечну частку **не** та префікс **не-** і поясніть їхнє значення.

1. Не гріє сонце на чужині, а дома надто вже пекло. Мені невесело було й на нашій славній Україні. 2. Затоплю недолу дрібними сльозами, затопчу неволю босими ногами! 3. Дивіться на мене: я виплакав очі, мені їх не шкода, мені їх не жаль.

4. Немає гірше, як в неволі про волю згадувать. 5. Ніде не весело мені, та, мабуть, весело й не буде. 6. То не вітер, то не буйний, що дуба ламає (*З тв. Т. Шевченка*).

515 Прочитайте байку й поясніть написання *не* з дієсловами.

Чорно працював Віл. Недоїдав, недопивав, з плуга у віз перепрягався і все тягнув, тягнув лямку з останніх сил.

Здибався якимось із ним благородний Олень та й питає:

— Заради чого жили надриваєш?

— Як заради чого? Для дітей стараюсь, в ім'я їхнього майбутнього...

— А я вчу своїх оленят самотійно харч добувати. Щоб не росли трутнями (*І. Власенко*).

516 *Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

I. 1. Людська праця — (не) дурниця, розкидати (не) годиться. 2. Роби, (не) боже, то й Бог допоможе. 3. Розірвись надвоє, скажуть, чом (не) начетверо. 4. У (не) вмілого руки (не) болять. 5. (Не) смілого від (не) вмілого (не) розпізнаєш. 6. Ліниві руки (не) рідня розумній голові. 7. Кожному хліб (не) гіркий. 8. Знання красить, а (не) знання смішить.

II. 1. Що тобі (не) мило, й людям (не) зич. 2. З (не) правдою світ пройде, та назад (не) вернешся. 3. Краще чесно вмерти, як (не) чесно жити. 4. Коли всі злі, то й ти (не) ліпший. 5. (Не) питаний — мовчи, (не) битий — не кричи. 6. Пуста мова (не) варта доброго слова. 7. Краще зробити (не) обіцяючи, ніж обіцяти, а (не) зробити.

517 До поданих слів з префіксом *не-* доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Неволити, неславити, негайний, неглибокий, неприємний, невеселий, неодмінно, недобре.

Синоніми: *обов'язково, погано, зле, кепсько, конче, доконче, спішний, сумний, засмучений, нагальний, мілкий, прикрий, безрадісний, безутішний, примушувати, ганьбити, плямувати, паплюжити, силувати, безчестити.*

518 I. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з префіксом *не-*; 2) із заперечною часткою *не*.

Скулився (не) зграбно, розмови (не) вгавали, клас (не) прибраний, рюкзак (не) важкий, вжито (не) гайних заходів, здивувався (не) випадково, писав (не) поспішаючи, зник (не) сподівано, давно (не) здужає, книжку (не) прочитано, такого ще (не) чувано.

II. З других букв перших слів складіть два слова з вислову Григора Тютюнника: "...неповторна".

519 *Перепишіть уривок з вірша, розкриваючи дужки.

Я (не) (не) здужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і (не) спить,
Мов (не) годована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш? Добра (не) жди,
(Не) жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав.

Т. Шевченко

520 I. Прочитайте уривок, випишіть з нього всі слова з префіксом *не-* та заперечною часткою *не*.

Ще не посутеніло, ще до вечора далеко, а проте він уже чується. Чи в тому, що трохи-трохи по-іншому лащиться до щік сонце, чи в тому, що ледь-ледь по-іншому заломлюються промені в повітрі, чи в тому, як з одного боку легко й безтурботно осяяні хати та дерева, а з другого — вони пожирнішали й наче аж поважчали. І думки твої, ще хвилю тому нечіткі й ліньку-

ваті, враз пошвидшали, набрали викінченої форми. Можливо, причиною цьому — малесенькі струмочки свіжості, які нечутно течуть мимо тебе.

А захід поступово зацвітає. Сіро-голубий тон майже зовсім вигорів, майже зовсім побілів, не залишивши місця для жодного іншого відтінку. Але з тим, як сонце опускається нижче, воно здається все більшим, набрякає багрецем, тепер на нього можна навіть дивитись. Сонце червоніє й червоніє, і в тому, як воно хилиться до обрію, вже відчуваєш утому трудівника. І проміння його здається теплою та веселою журбою, яка жовтеньким пилком засипала зелене безмежжя. Супокій небесних вод малиновіє та вишневіє, і там, де сходяться обидва вони, наче щось тремтить. Може, то беззвучна музика, яка не підвладна вухам і яку можна сприйняти лише очима? А потім приглянешся і помітиш, як усе підпливає ліловим смерканням, як воно підкралось непомітно... (За Є. Гуцалом).

II. Попросіть когось удома, щоб продиктував вам цей текст. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

III. Увечері, коли сонце заковується за обрій, пригляньтесь, як змінюються барви на заході. Опишіть це неповторне величне видовище.

521 Прочитайте уривок кілька разів, звертаючи увагу на майстерно виписані картини й намагаючись запам'ятати окремі вислови, речення з тим, щоб ви могли якнайповніше переказати текст.

Василь виходив далеко-далеко у поле, так далеко, що тільки ледве видно було різнокольорові вогні станції та сіре сяйво над містом. Ніч ласкаво приймала його в свої широкі обійми й любовно посміхалась йому зорями. Він сідав десь на горбику й виймав з-за пазухи якусь паличку, яку довго й ніжно обтирав рукавом свитки. Потім приставляв її до рота, зітхав, і від палички в тужливу, ніжну ніч котились з хурчанням ще більш ніжні, більш тужливі згуки. Про що він грав, тужливий син степів і праці? Хіба він знав? Хіба те знав нічний вітрець, син неба і степів? Один з них грав, бо так було потрібно, а другий радісно підхоплював сі згуки, грався ними і котив до сумно схилоного жита... І жито журно слухало ті згуки, хиталось колосом і м'яко шепотіло з вітром, згуками і Василем (В. Винниченко).

522 Запам'ятайте фразеологізми та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Думка не виходить з голови (хтось постійно думає про щось); душа не з лопуцька (не гірший за інших); і в думці не класти (і не сподіватися); дихнути немає коли (бути дуже зайнятим); купи не тримається (про щось безглузде, недоладне); ні кує, ні меле (нічого не робить); не вартий дірки з бублика (нічого не вартий); глянути недобрим оком (наврочити); пустити в непам'ять (забути).

§ 47. Вигук як особлива частина мови. Групи вигуків за значенням

Вигуки виражають почуття та спонукання, не називаючи їх, а також відтворюють нечленоподільні звуки.

Наприклад, у реченні *Ох, які ж тут високі сосни!* (В. Сосюра) вигук **ох** передає захоплення. У реченні *Над головою заскрекотала сорока: че-че-че!* (М. Коцюбинський) вигук **че-че-че!** відтворює голос сороки.

Вигуки зазвичай членами речення не виступають. Вони не змінюються.

За значенням вигуки поділяють на:

1. Емоційні — виражають почуття, настрої, переживання людини: *о, ой, ах, ех, ух, леле, тьху, цур, овва, от тобі й раз, слава богу.*

2. Спонукальні — виражають наказ, спонукання або служать засобом привернення чиеїсь уваги: *цить, геть, годі, ну, тсс, гей, агов, алло, гиля, киць-киць, тпру, но, соб, цабе.*

3. Етикетні — виражають вітання, подяку, побажання тощо: *ласкаво просимо, привіт, добридень, до побачення, на добраніч, пробачте, дякую, спасибі, помагайбі, будь ласка, прошу, їй-богу.*

4. Звуконаслідувальні слова — відтворюють різні звуки природи, тварин, машин тощо: **ку-ку**, **кукуріку**, **няв-няв**, **гав-гав**, **брязь**, **плюсь**, **бух**.

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишемо з дефісом: **ай-ай-ай**, **ну-ну**, **ня-а-ав**, **б-б-бу-ух**.

Такі вигуки, як **будь ласка**, **до побачення**, **на добраніч**, пишемо двома словами. З дефісом пишемо вигуки **ій-богу**, **ій-право**.

Характеристика вигука

Цифровий код	Група за значенням	Написання
	1	2
0	—	—
1	емоційні	одним словом
2	спонукальні	з дефісом
3	етикетні	двома і більше словами
4	звуконаслідувальні	

523 З поданих речень випишіть вигуки й схарактеризуйте їх, користуючись кодом таблиці “Характеристика вигука”. Зверніть увагу на розділові знаки при вигуках.

1. А-а! Та це ж бугай, водяний бугай, що лякає дітей своїм гучним над очеретами: — Бу-у-у! 2. Кузьма Дем'янович! Агов! Де ви? Агов-гов-гов! 3. Так ото зібрались і кажете дружині й дітям: — До побачення! Вирушаю на лося! 4. Ви підходите — націляєтесь. Бах! — і нема гагари! 5. Ох, і сом же був! Завбільшки, як тобі сказати, ну, не менший, як звідси до отієї верби. Їй-бо, правда. 6. А собака був! Ох, і собака! 7. Ну, йди вже, йди! Та не займай ти мені квочки! — Не буду, мамо, бігме, не буду! (Остан Вишня).

524 I. Запишіть вигуки у чотири колонки: 1) емоційні; 2) спонукальні; 3) етикетні; 4) звуконаслідувальні.

Ой, ох, годі, пробач, дякую, дзень, брязь, ого, цить, гайда, будь ласка, няв-няв, ку-ку, на добраніч, до побачення, леле, соб, цабе, му-у-у, тьху.

II. У кожній колонці вигуків має бути порівну.

525 Перепишіть речення, вставляючи пропущені вигуки.

1. ..., гусоньки, на став! (*Народна творчість*). 2. ..., як вільно тут, як широко, могутньо! (*П. Тичина*). 3. ... — сміється Хо під вікном (*М. Коцюбинський*). 4. ..., як іще довго чекати! (*Остан Вишня*). 5. ..., торішнє літо так давно минуло! (*Леся Українка*). 6. ..., глибоко! Гляди, не втопися ще (*Панас Мирний*). 7. ..., сусіде мій! Чи всі ви живі та здорові? (*Л. Глібов*).

Слова для вставок: *ах, ох, ух, ой, хе-хе-хе!, ой гиля-гиля, добри вечір.*

526 *Перепишіть, відділяючи вигуки комами та ставлячи замість рисок, де треба, дефіс.

1. Їй/богу не чую, і не кричить (*Т. Шевченко*). 2. Ах яка кругом краса! (*П. Тичина*). 3. Гай/гай куди поділась моя радість (*М. Стельмах*). 4. “Гу/гу/гу/у!” — застогнав пугач серед лісу (*Панас Мирний*). 5. Та ось із-за темних вільх долітає знову: “Ку/ку, ку/ку, ку/ку!” (*І. Цюпа*). 6. Чи далеко ще, скажіть будь/ласка до Лохвиці? (*Остан Вишня*). 7. Ох/хо/хо! Чого тільки не було (*В. Козаченко*).

527 Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть вигуки й визначте їхній розряд.

1. Ой, за полем, за горами золота нагайка в’ється! 2. Ліз карасик через перелазик та у воду — плюсь! 3. Тік-так, а з місця ніяк. 4. Підсмикане, підтикане та й гайда по хаті. 5. Зразу — чирк! Потім — пшик! Потім — блись!

Відгадки: блискавка, віник, годинник, кухоль, сірник.

528 1. Прочитайте уривок, випишіть з нього вигуки.

Дідок один — хто й зна, звідкіля він до нашої кумпанії прибився, — і собі встряв у розмову:

— Стріляв, — каже, — і я колись гагару! Ой звір, ой звір — гагара! Собака в мене був, ох, і собака, гончий собака! Так він й ув’язався за гагарою! Гонить і гонить, гонить і гонить! А я на горбочку стою і все бачу! Вона не дуже й тікала. Стане, собака до неї підбіжить, а вона тільки зубами — клац! Собака й одскочить! А собака був! Ох, і собака! На вовка верхи сідав! А гагари не бере! Нагнав-таки на мене, я вистрілив, з неї вроді дим пішов, а не впала, подалась далі й зникла... А собака все по слідах гонить! Насилу я його впіймав! Гагара, так воно

таке — ніби й лисиця, ніби й вовк. Я панові розказував, — а пан учений у нас був, — так він казав, що то вона забігла до нас із тої землі — як пак вона? — та ота, що там Ярусалим-город стоїть! (*Остан Вишня*).

II. Спробуйте й ви розповісти подібну небилицю, наприклад, про те, як ви полювали на тигра. Намагайтеся вжити якомога більше вигуків, але доречно. Позмагайтеся, хто в класі кращий вигадник.

529 Запам'ятайте стійкі вислови, що виражають вітання та побажання.

Ласкаво просимо! Бог на поміч! Добридень! Добрий день! Доброго ранку! Добрий вечір! Привіт! Вітаю! Здоров! Поздоровляю вас! Зі святом тебе! Вітаю з днем народження! З Новим роком! З Різдвом Христовим! Щасливих свят! Зичу вам здоров'я, щастя, успіхів! Бажаю вам приємних свят! На здоров'я! З роси й води!

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XIX. Використання готового сюжету

Той самий сюжет, ті самі факти можна по-різному бачити й по-різному описувати, тлумачити. В історії літератури відомі випадки, коли різні автори писали про ті самі події, про тих самих персонажів — і в кожного це виходило по-іншому і не менш цікаво.

Пригадайте відому вам народну казку про боротьбу героя з багато-головим змієм і зіставте її з поданою переробкою. Що повторюється в переробці, а що змінено? Як від цього змінилася або стала чіткішою основна думка казки?

Альманах

Твір шістнадцятий (Михайликів)

ТРИГОЛОВИЙ ЗМІЙ

В одному царстві з'явився триголовий змій. Він знущався з людей, грабував їх, убивав. Життя через нього зробилося нестерпним.

Стали напитувати сміливців, хто б розправився з тим чудовиськом. Але охочих не було — сусід кивав на сусіда, брат — на брата: мовляв, хай він, а не я.

І от прочув про того змія наймолодший брат. Два старші мали його за несповна розуму. Але коли він осідлав коня, вони й собі зібралися в дорогу: якщо загине, то хоч коня додому заберуть.

Довго добиралися, доки нарешті в'їхали в дрімучий праліс. Дерева тут стояли такі, що й утрюх і вчотирюх не обійняти. А проте то тут, то там, де літав змій, їхні стовбури були потрощені на друзки.

Наймолодший брат зліз з коня й залишив його братам, а сам подався шукати змія. Минуло скількись там часу, повернувся він — закривавлений, але живий.

— Ну що? — питають брати.

— Та вбив. І посік. Ідіть закопайте, щоб не смердів. А я відпочину.

Пішли старші брати на бойовище, дивляться — аж моторошно їм зробилося: дерева повалені, земля зорана, лежать порубані змієві голови: одна — натроє, друга — надвоє, а третя — ціла.

От ціла голова й обзивається:

— Складіть мої голови до купи й приставте до мого тулуба, то я покажу вам, де сховані мої скарби. Вони вдсятеро більші за царські.

Старші брати мерщій заходилися складати змієві голови та приставляти до тулуба. Змій ожив — і відразу кинувся на братів: роздер їх і проковтнув. Наймолодший брат, зморений, тим часом спав.

530 I. Прочитайте Михайликову казку, знайдіть у ній службові частини мови. Назвіть їх.

II. Спробуйте й ви переповісти якусь народну казку по-своєму. Свою казку запишіть.

§ 48. Правопис вигуків. Кома та знак оклику в реченнях із вигуками

531 Простежте, як вигуки виділяють у вимові й на письмі.

1. **Ах**, скільки радості, коли ти любиш землю (*П. Тичина*).
2. **Гей**, сідайте коней, хлопці-молодці, та збирайтесь в гості! (*Народна творчість*).
3. **Ох!** Зірка в серце впала (*Леся Українка*).

532 Слова *о*, *ой* можуть бути і вигуками, і підсилювальними частками. Прочитайте вголос речення й дослідіть, коли після *о*, *ой* роблять паузу й ставлять кому, а коли цього не роблять.

Вигуки: 1. **О**, скільки буде вас без краю і без ліку, таких хороших днів (*В. Сосюра*). 2. **Ой**, не будь, видно, весні, як у грудні грому, коли до нас говорять по-чужому (*П. Тичина*). 3. **Ой**, побіжу вже, а то гірше битимуть! (*Леся Українка*).

Частки: 1. **О** музо, панночко парнаська, спустись до мене на часок (*І. Котляревський*). 2. **Ой** чого ти, тополенько, не цвітеш, чом пожовклу головоньку хилиш-гнеш? (*Олександр Олесь*). 3. **Ой** ти, дівчино, з горіха зерня, чом твоє серденько колюче терня? (*І. Франко*).

533 Простежте, яким членом речення можуть виступати вигуки. Чи виділяють їх у такому разі комами?

1. Коли це — **рипнули** двері. — Коли це — *рип* двері (*С. Васильченко*).
2. Баба **зиркнула** у двері. — Баба **зирк** у двері (*М. Черемшина*).
3. Те **хакання** зупинило його серед хати. — Те **хха!** зупинило його серед хати (*М. Коцюбинський*).
4. І я вже не чую ні **хававання**, ні **підпадьомкання**. — І я вже не чую ні “**ха-вав**”, ні “**піль-падьом**” (*Остан Вишня*).

1. Вигуки у вимові виділяють паузами, а на письмі комами або знаком оклику.

2. Коли **о**, **ой** вигуки, то після них роблять паузу й ставлять кому, коли це частки, то паузи немає й коми не ставлять.

3. Вигуки в реченні можуть виступати в ролі підмета, присудка, додатка. У такому разі комами їх не виділяють.

534 *Перепишіть речення, ставлячи, де треба, після **о** та **ой** коми.

1. О земле! Ти — небо для мене, — і небо для мене — земля (В. Сосюра). 2. О море радості безкрає, чи я тебе перепливу? (В. Симоненко). 3. О як нам гарно йти проти вітру в ранній час (П. Тичина). 4. О хотів би я всі мови знать, усі країни облітатъ (М. Рильський). 5. Ой упала зірка з неба у колыску до дитини (Р. Братунь). 6. Ой хлопчику хороший мій, чому ти плачеш? (А. Малишко).

535 I. Знайдіть у прислів'ях вигуки й визначте, якими членами речення вони виступають.

1. Не кажи “гоп”, поки не перескочиш. 2. “Будь ласка” не кланяється, а “спасибі” спини не гне. 3. Яке “помагайбі”, таке й “доброго здоров'ячка”. 4. На словах як на органі, а як до діла — ані гугу. 5. Півня на заріз несуть, а він каже: “Кукурі-ку!” 6. У роботі “ох”, а їсть за трьох. 7. Зробив з лемеша пшик.

II. Поясніть зміст поданих прислів'їв.

536 У поданих реченнях виділені іменники та дієслова замініть вигуками. Чи щось змінилося у висловлюваннях?

1. Я **зиркнув** на дорогу: коні схарапуджені мчать. 2. З кущів почулося загрозливе **гарчання**. 3. Зозулине **кування** м'яко линуло з гущавини лісу. 4. Заєць **стрибнув** уліво, **стрибнув** управо — і тільки закурило за ним.

537 Поеднайте подані назви різних птахів з дієсловами, що називають їхні голоси. Від яких вигуків утворено ці дієслова?

Орли, перепели, солов'ї, ворони, голуби, горобці, гуси, качки, кури, сороки.

Дієслова: каркають, кахкають, клекочуть, витьохкують, воркують, гелгочуть, кудкудакають, підпадьомкають, скрекочуть, цвірінчать.

538 Прочитайте народну усмішку. Перекажіть її, вживаючи вигуки.

Ішли лісом батько з сином. Син — попереду, батько — за ним. От син потягнув за собою гілляку, що нагнулася над стежкою, та й пустив. А вона лусь батька по лобі!

— Ой, — скрикнув батько, — щоб тобі добра не було! Ну й б'ється.

— Е, подякуйте, тату, що я ще придержав ту гілляку, а то б не так луснула, — відказав син.

— Спасибі тобі, сину, що ти такий уважний, — подякував батько.

539 Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому вигуки, поясніть їхнє вживання.

Ой гиля-гиля,
Гусоньки, на став!
“Добривечір, дівчино,
Бо я ще не спав!
Ой не спав, не спав,
Не буду й спати!
Дай же мені, дівчино,
Повечеряти!”

540 !. Прочитайте уривок. Випишіть з нього вигуки й поясніть їхню роль.

Ви спокійно стукнулися човном об берег...

Підвели голову, а на березі біля куреня дід Кирило Іванович сидить. У солом'яному брилі й босий...

— Здоровенькі були, Кириле Івановичу! — ви до нього...

— Драстуйте! — він до вас...

— Живенькі-здоровенькі? Як рибка? — ви дідові.

— Порвало! — дід вам.

— Кого порвало?! Хто порвав?! — цікавитеся ви...

— Та що, ви не знаєте: короп! — люто вже говорить дід.

Помовчавши трохи, Кирило Іванович починає розповідати...

— Воно й брало потихеньку! Так тільки ледь-ледь на світ заблагословилося. Смик! І тихо... потім ще раз — смик! І знову — тихо. А потім повело, повело, повело, до того он, — бачите? — кущика по-о-о-вело! Дай, думаю, підсікну! Сіп! Ех, воно ж і рвонуло! Ех же ж, як і рвонуло! А волосінь у мене у двадцять волосин, та ще з якого жеребця! Там така волосінь, що на одну волосинку можна бузівка** налігати! Вудлище — дугую! Я — попускать! А воно рве, а воно рве! Я — держу! Коли ось — викидається! Їй-же богу, як ночви!

— Ну, Кириле Івановичу, невже ж таке велике?

— Їй-богу, як ночви! Хвостом по воді як уріже, й на дно! Я — смик! А волосінь — дзень! А я в воду з усіх ніг — лясь! І — по шию! Сушусь оце! Одежа вже трохи висохла, а чоботи й досі он мокрі! Босий ходю. Так з гачком і пішло! Біля грузила — перервало (*Остан Вишня*).

II. Перекажіть текст по-своєму, але з діалогом. Запишіть переказ, вигуки, вжиті в ньому, підкресліть.

541 Запам'ятайте стійкі вислови, що виражають прощання.

До побачення! До скорої зустрічі! Сподіваюсь, ми скоро побачимось! Бувайте здорові! На все добре! З Богом! Бувайте! Щасливо! Щасливої дороги! Усього найкращого! На добраніч! Добраніч!

§ 49. Узагальнення вивченого з теми “Службові частини мови. Вигук”

542 Розкажіть про службові частини мови та вигук за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще 3–5 власних прикладів.

I. Службові частини мови.

1. Повнозначні й службові частини мови: *ліс, зелений, шістнадцять, він, шуміти, тихо; біля, і, навіть...*

2. Роль службових частин мови: *над, але, хай...*

II. Прийменник.

1. Визначення прийменника: *за деревом, на дереві...*
2. Походження прийменників: *з-під землі, край дороги, незважаючи на труднощі, близько дев'ятої, обабіч шляху...*
3. Вживання прийменників: *по дорогах, ходив у ліс — ходили в ліс, з лісу — із степу — зі школи.*
4. Написання прийменників: *понад, попід, з-над, з-під, під час, незважаючи на...*
5. Розрізнення прийменників і префіксів: *по літньому полю — по-літньому, з гори — згори, на зустріч — назустріч...*

III. Сполучник.

1. Визначення сполучника: *і, та, щоб, якби...*
2. Сурядні сполучники: *і, та, але, проте, або, чи...*
3. Підрядні сполучники: *бо, щоб, тимчасом як...*
4. Одиначні, повторювані й парні сполучники: *і, та, або; і...і, то...то; не тільки... а й, як... так і...*
5. Вживання сполучників: *день і ніч; дні й ночі; і поле, і ліс, і гори; не тільки дорослі, а й діти...*
6. Написання сполучників: *мовби, неначебто, тож, таж, незважаючи на те що...*
7. Розрізнення сполучників та інших частин мови: *таж — та ж, теж — те ж, щоб — що б, якби — як би...*

IV. Частка.

1. Визначення частки: *тільки школа, наче сонце, не горить...*
2. Фразові частки, що оформляють речення: *так, ні, хіба, годі, що за...*
3. Фразові частки, що стосуються слів або словосполучень: *навіть, саме, то...*
4. Формотворчі й словотворчі частки: *би, хтозна, -небудь.*
5. Вживання часток: *хотів би — хотіла б, що то, отак-то, зробив-таки, майже рік...*
6. Написання часток: *коли ж, хтозна-куди, абияк, неначебто...*
7. Написання не з різними частинами мови: *неук, негайний, несамохіть, незалежність (самостійність), неправильний (хибний); не правильний (а хибний, помилковий) ...*

V. Вигук.

1. Визначення вигука: *ох, геть, дзень*.
2. Розряди вигуків за значенням: *ах, цитть, добридень, будь ласка, гуп, ме-е-е...*
3. Написання вигуків: *ой-ой-ой, ри-и-ип, до побачення, їй-бо...*
4. Виділення вигуків на письмі та у вимові: *ох, який день...*
5. Вживання *о, ой* в ролі вигуків і часток: *ой, болять; о люди...*
6. Вживання вигуків у ролі членів речення: *серце твоє, розляглося гучне "ура"...*

543 Прочитайте речення. Виберіть з них усі службові слова та вигуки й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими кодами відповідних таблиць.

1. Кузня стояла, як майже всі кузні в Україні, край села понад шляхом (*Ю. Мушкетик*).
2. Світанком жайвір вдарить у дзвіночки, і по його сріблястим голоску немовби й камінь відганяє тишу (*А. Малишко*).
3. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одноманітне, вічне шу-шу-шу... (*М. Коцюбинський*).
4. Хотів би я знати, про що той струмок у мріях своїх гомонить між травою (*П. Тичина*).

544 *Перепишіть речення, частини, розділені косими рисками, напишіть разом, окремо або з дефісом.

1. На світі можна жити без/еталонів, по/різному дивитися на/світ: широкими очима, з/під долоні, крізь пальці, у/кватирку, з/під воріт (*Л. Костенко*).
2. Не/жартуй наді/мною, будь/ласка, і, говорячи, не/мовчи (*В. Симоненко*).
3. О як/би/то я міг повернути не/повторную юність мою! (*В. Сосюра*).
4. Од/віку земля не/зазнала/бо ця такого без/крайого вітру (*О. Ольжич*).
5. І сонце — хто/зна/відкіля взялось! — гарячий відсвіт кинуло на стіни.
6. Ніч колихала так ласкаво, про/те не/спалося ні/як (*З тв. М. Рильського*).
7. Та я все/таки, повірте мені, не/хвилювався (*М. Хвильовий*).

545 Прочитайте народну усмішку, визначте в ній усі службові частини мови та вигуки. Перекажіть усмішку (усно).

Пішов один чоловік позичити воза, а той, у кого він позичав, помітив уже його та й каже:

— Та я б тобі, сину, дав, та ти, як рубаєш що або притесуєш, то далеко дуже од воза одходиш. Ще вкрадуть.

— Е, ні, дядечку, їй-богу! Що рубаю, то все до колеса.

— Тим-то як я тобі давав той раз воза, то все обіддя було порубано. Іди ж собі та більш і не навертайся.

546 I. Прочитайте уривок, зверніть увагу на те, як чудово описано ранок. Уявіть цю картину.

І от я на возі, вмощуюсь за батьковою спиною. Викочуємо за ворота, а далі тісною піщаною вулицею на рівну й широку толоку**. І тут я побачив картину, якої ніколи не забуду.

Над лугом вставало сонце. Воно тільки-тільки виглянуло з-за обрію, і мені здалося: його рожевий круг котиться по землі, збоку від нас, і заглядає нам під саму підводу. Від нашого воза і від коней потяглася довга-довга тінь через усю толоку. Десь там, на далекому пагорбі, мерехтіли тепер здоровенні, на пів неба, колеса, і, мов крила вітряка, бігли й оберталися спиці в тих колесах, повторюючи рух наших спиць.

Раптом я загледів ще одну чудасію. Ген під лісом брели й паслися якісь гривасті велетні-бронтозаври. Тільки потім, перехилившись за борт підводи, я роздивився, що то розтяглась на цілий кілометр тінь від наших коней. Через усе поле вирости в коней довгі ноги-підпори, і на них погойдувались величезні, як скирти, спини і голови Гнідка й Сірого.

А ми їдемо далі. Свіжо й розлого в полі, ліс виступає з-за пагорбів, і нам чути, як у лісі кує зозуля. Я нітрохи не жалію, що встав рано, що попросився на луги. Добре їхати на підводі вранці... (В. Близнець).

II. Уявіть, ніби ви їдете на возі, а в природі тим часом відбувається диво: сходить сонце. Опишіть цю картину. Вживайте частки, вигуки, де це потрібно.

547 Запишіть уривок під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте.

А небо чисте, по-молодому усміхнене. Воно синіє так, начеб там висіяно море волошок, і фіалок, і півників, і ще всячину квітів, що не в'януть, хоч би яка була спека, що не схиляють головок у жалобі, хоч би яке сонце смажило.

Мабуть, тому вподобав дивитись на небо, що з-поміж усіх кольорів найдужче люблю синій. Він мені скрізь увижається, й коли я бачу щось сине — чи квітку, чи очі, чи дівоче плаття, чи просто чую слово “синій”, — враз мені стає добре, я щасливий і душа моя сміється і грає так, як грають проти сонця збиті на ставу бризки води.

Іноді все в цьому світі уявляється мені синім... Ото начеб-то ростуть сині тополі над синьою дорогою, їдуть сині вози, запряжені синіми кіньми, перепадають сині дощі. І як було б цікаво, якби раптом посеред зими випав на наше село синій сніг, синя завірюха захурделила-зареготала (Є. Гуцало).

548 Прочитайте уривок. З'ясуйте, за допомогою яких мовних засобів авторові вдалося досягти високої емоційності в розповіді. Спробуйте й ви так само емоційно розповісти про цю або якусь іншу пригоду.

Неподалік розпросторився на схилі чималенький баштан, де набиралися солодкого соку під сонцем здорові, як цебра, кавуни й химерно поскручувані турецькі дині.

— А я бачив, як вовк кавуна цупить! — похвалився раптом чорнявий Івашко.

— Вовк? Кавуна?

— От, щоб я пропав — не брешу! Приповз, люципер, удосвіта, обстукав лапою — котрий стигліший, зірвав і котить. Я свиснув, а він як штурхоне кавуняку вниз: хіба ж не загуркотів у провалля!

Михайлик скося блимнув на товариша.

— Кажу тобі — сам бачив! Ось ходім завтра на баштан: може ж, якраз приповзе... (М. Пригара).

549 І. Прочитайте початок казки “Про лисичку”. Знайдіть частки й поясніть їхнє значення.

Були собі дід та баба. Пішли вони в поле жито жати. На полудень вони собі взяли глечик молока. Прийшли вони на поле. Баба й каже до діда: “Де б оце глечик з молоком поставити нам у схованку?” — “Постав, стара, цеє молоко в кущик”.

Баба послухала діда й поставила в кущик.

От пішли вони жати. Жнуть та й жнуть. А лисичка прибігла та й випила молоко, але голови з глечика назад не вийме. Ходить лисичка, головою крутить та й каже: “Ну, глечичок, пожартував та й буде ж уже, випусти мою голівоньку! Буде ж тобі, голубчику, буде!”

Не одстає глечик, хоч ти що хоч роби.

“Підожди ж, проклятий глечик! Не одстаєш, так я тебе утоплю”.

II. Закінчіть казку — не обов’язково так, як зазвичай її розповідають. Можете придумати цілком свою кінцівку.

Повторення

§ 50. Узагальнення та систематизація вивченого в 7 класі

550 Випишіть з вірша дієслова і, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика дієслова в цілому” (§ 10), визначте їхню форму, вид (наприклад: з’єдналося — 21).

Весна!.. Відживає і небо, й земля —
Квітки на землі, а на небі проміння;
Почувши живого життя тріпотіння,
Цілюються з сонцем гаї та поля.
Весна!.. А тобі все немає весни,
Країно, забита в невільницьке путо, —
Ім’я твоє навіть усюди забуто,
Хоча не забуто зміцнять кайдані...
Весна!.. А тобі іще й досі зима:
Замість веселих проміннів з квітками,
Панують і досі морози з снігами —
Сторіччя минають, а сонця нема!..

Б. Грінченко

551 Форми дієслів розберіть за будовою за поданим зразком.

Слово і його транскрипція	Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення
Запитують [запитуйтʲ]	за	пит	уй	утʲ

Запитують, розпитаю, побачимо, пробач, недобачає, побачений, випишу, переписуючи, записано, підписавши, написане.

552 З поданих речень випишіть усі особові форми дієслів і, користуючись цифровим кодом таблиці “Характеристика способових форм дієслова” (§ 15), схарактеризуйте їх (наприклад: *поставлю* — 130.112).

1. Поставлю хату і кімнату, садок-райочок посаджу. 2. Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою. 3. Возвеличимо на диво і розум наш, і наш язык. 4. І спочинуть невольничі утомлені руки. 5. — Не кидай матері! — казали, а ти покинула, втекла (*З тв. Т. Шевченка*).

553 I. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини теперішнього або простого майбутнього часу і запишіть у дві колонки: 1) дієслова I дієвідміни; 2) дієслова II дієвідміни.

Одягнути, знаходити, бачити, волокти, оголосити, гримотіти, збороти, брязкотати, тішити, воркотати, змогти, стукотіти, реготіти.

 II. З других букв прочитайте два пропущені слова з вислову Т. Шевченка: “*Раз ... серце вік не прохолоне!*” У трьох дієсловах повинна бути кінцівка *-чеш*, і ще у трьох — *-тиш*.

554 Перепишіть уривок. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особі теперішнього або простого майбутнього часу.

Мабуть, якби не було на світі бабки, не було б і вертольота. Атож глянь, як (летіти) вертолiт і як (летіти) бабка, і відразу (здогадатися), хто від кого пішов. Але ж і правда, що вертолiт не (змогти) стати таким самісіньким, як бабка. (Гудіти), (двигтіти), (гурчати)... А бабка — чи то зелененька, чи блакитненька, чи синенька — тихо-тихо (летіти), лише крильця іноді ледве чути (шелестіти)...

(Любити) бабка на себе в люстерко дивитися. А позаяк люстерка на луках немає, то вона у воду (дивитися). (Надлетіти)

ото над блакитне тихе плесо, (зависнути) в повітрі — лиску-чими крильцями (перебирати) і на себе в воді (роздивлятися). А очі в неї великі, круглі, як м'ячики, майже в усі боки (бачити)... (Д. Чередниченко).

555 *Поставте дієслова *сісти, сідати, сидіти; лягти, лягати, лежати* в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у тому ж порядку.

556 Поставте дієслова у формі пасивних дієприкметників. Поясніть, як це робиться.

В'їздити, обгородити, вимостити, відпустити, заплатити, розграфити, купити, пропилососити.

557 I. Прочитайте уривок і выпишіть з нього всі дієприкметники та форми на *-но, -то*.

Люди орють землю, а літа — душу. Ох, і переорано її, оцю мужицьку душу, і вздовж, і впоперек, та на такі ж клапті, що не всякий втямить, як вона тіла тримається. Але тримається, мов іскра у кремені, бо має на своїй болючій пожмакованій основі кілька росинок надії...

І от довічна твоя надія — твоя земля — лежить перед тобою і ледь-ледь бринить потемнілою стернею. Але кращої музики, як ця, ніколи не чув Мар'ян. І в церкві не вражали так його великодні хори, як сьогоднішнє шелестіння стерні...

Мар'ян добрими і сумними очима вбирає надвечір'я, хрестом опускається на землю, припадає до її грудей. Він чує її обличчям, руками і серцем і довго-довго мовчить, а потім починає розмовляти із стернею, втішаючи її, що *нарік*** тут буде червона пшеничка, що він сам її посіє, сам буде доглядати і косити. Він побачив себе косарем на своєму полі і на неголеній щоці відчув сльозину (М. Стельмах).

II. Попросіть когось удома, щоб продиктував вам цей текст. Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

558 *Перепишіть речення, виділяючи, де треба, дієприкметникові звороти.

1. Листя вимите рясним дощем виблискувало на сонці.
2. Гола земля бита крилами вітру безнадійно сіріла під олив'яним небом.
3. Аж до самого небосхилу простяглося засипане

снігом поле. 4. Вона прислухалася до останніх звуків затихаючої в селі весільної музики (*З тв. М. Коцюбинського*). 5. Над луками залитими квітневою повинню холонув оранжевий вечір (*Григор Тютюнник*).

559 I. Утворіть дієприслівники й запишіть у три колонки: 1) дієприслівники недоконаного виду з суфіксом *-учи* (*-ючи*); 2) дієприслівники недоконаного виду з суфіксом *-ачи* (*-ячи*); 3) дієприслівники доконаного виду.

Споглядати, оголосити, мстити, допомогти, сіяти, зсипати, оздоровлювати, бачити, пересадити, зникати, смітити, пахнути, обступити, ойкати, перемогти, волочити.

 II. З других букв, виписаних підряд, прочитайте три слова з вислову Г. Сковороди: “..., *і ти пізнаєш світ*”.

560 Прочитайте уривок, знайдіть дієприслівникові звороти і поясніть, як вони виділені на письмі.

Тимко знав, що дядькова коса не клепалася, відколи й куплена, і що він міг косити нею тільки тому, що в нього було сили, як у бика: вигостривши її тепер, як бритву, Тимко передав Павлові і з цікавістю спостерігав, що воно з того вийде.

Павло сяк-так, для годиться, помантачив** косу, поплював у руки, широко розставив ноги і, відвівши далеко назад косу, щоб, значить, був більший розгін, махнув нею по траві і впав на землю.

— Що ти їй зробив? — дивувався він, підвівшись під загальний регіт хлопців.

— Нагострив, дядьку...

— От молодчина! Оце коса так коса! — повеселішав Павло, уже не так з розгону заганняючи її в траву.

— Боже мій, скільки дурної сили в чоловіка? — похитуючи головою, промовив до себе Тимко, беручись і собі за косу і займаючи свою ручку (*Григорій Тютюнник*).

561 Прочитайте прислів'я. Знайдіть прислівники й з'ясуйте їхнє значення та походження.

1. Шануй честь змолodu, а одежу знову. 2. Краще терпіти велике лихо, як зробити мале. 3. Легко падати, але важко встати. 4. Тяжко пливти проти води. 5. Усяк розумний по-своєму: один

спершу, а другий потім. 6. Не хочеш по-доброму, то хай буде по-твоєму. 7. І по заячому сліду інколи знаходять вовка.

562 I. Сполучення слів запишіть у три колонки залежно від написання прислівників: 1) одним словом; 2) двома і більше словами; 3) з дефісом.

Обміркував (до) ладу, знає (аби) як, узяв (хт́озна) де, (на) силу підвівся, пропав (без) вісти, кажи (по) простому, звик як (не) як, зустрілись сам (на) сам, розрізав (на) четверо, (з) давна відомо, зжовк (по) осінньому, здійсниться кінець (кінцем), (з) малку вчися, (від) тоді все змінилося, деренчить раз (у) раз, одягнений як (небудь), ойкнув (с) проквола, видадуть (на) гора.

II. З других букв перших слів прочитайте вислів В. Симоненка.

Пам'ятник В. Симоненку, м. Черкаси

563 *Прочитайте загадки і відгадайте. Перепишіть їх, розкриваючи дужки та вставляючи пропущені букви.

1. Виріс ліс, білий весь: пішк.. в нього не ввійти, на коні не в'їхати. 2. (В) день вікно вибите, а (в) ночі вставлене. 3. Пані пишна по лопаті вийшла, з річки воду пила, не (по) нашому говорила. 4. Що двіч.. родиться: (в) перше — гладеньке, а (в) друге — пухкеньке? 5. (У) трьох їдуть братці верх.. на конячці.

Відгадки: качка, птах, ополонка, мороз на шибці, пальці й олівець.

564 Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Ми нашвидкуруч накопали в'язкої, наче пластилін, глини. Понакидали у відра.

— Відпочинемо перед дорогою? — запропонував дідусь. — Хоч і невеличкі у нас ноші, але сира глина важка...

— Не завадило б, — погоджуюсь залюбки, бо добре знаю, що розмова буде цікавою.

— Як швидко спливає час, — похитав головою дідусь Тарас. — Наче недавно веснянки справляли, а вже травень — останній місяць весни.

На узліску відгукнувся соловейко. Затьохкав потихеньку, боязко, а потім сміливіше, азартніше...

— Соловейко хоч і мала пташка, а май знає, — почав з прислів'ячка дід Тарас. — Радий, мабуть, що зранку дощем землю покropило. Наче й невеличкий пройшов, а як зазеленіло все! Хоч і кажуть, що весняний дощ як вдовиний плач, проте коли в маю випадуть три добрі дощі, то дадуть хліба на три роки.

— Травневий дощ, — згадав і я бабусину приповідку, — все одно, що з грибами борщ! (За В. Скуратівським).

565* Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. (Зо) світу (до) ночі сонце не стуляє очі. 2. Буде погода: (на) споді болото, а (з) верху вода. 3. (З) гори не треба пхати — само піде. 4. Як (з) верху погане, то (в) середині (в)двоє. 5. Добрий чоловік, лиш у нього (з)за пазухи гадина сичить. 6. Хоч ти йди (в)ліс (по)дрова, а я буду (в)дома, хоч я буду (в)дома, а ти йди (в)ліс (по)дрова.

566 Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Марко вийшов з-під скелі, з гайка. Осяйне сонце глянуло з-за хмари, заблищало обмите дощем листя, зайнялися всякими кольорами росяні краплі. Маркові не хотілося йти в душну хату, але не хотілося вертатися й до похмурої скелі. Він повернув на стежку, що забігала вгору, і виліз на скелю. Над ним сяяло чисте, спокійне небо, під ним шелестів зелений гай, радісно тремтячи блискучим листям (Б. Грінченко).

567 *Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Як (бі) мені крила, крила соколинії, полетіла б я за милим, за дружиною (Т. Шевченко). 2. Як (би) я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти (Леся Українка). 3. І рости, і діяти нам треба так, що (б) аж гриміло з краю в край. 4. Гаптує дівчина й ридає — чи то (ж) шиття! (З тв. П. Тичини). 5. Хоч і коня загнав, (за) те зайця піймав. 6. Не (за) те вовка б'ють, що сірий, а (за) те, що овечку з'їв (Нар. творчість).

568 І. Слова й словосполучення запишіть у три колонки: 1) написані окремо (двома і більше словами); 2) написані разом (одним словом); 3) написані з дефісом.

І. О/півночі, по/доброму, прийшов/би, раз/у/раз, із/за, один/на/один, з/рання, сніжно/білий, кінець/кінцем, усе/ж/таки, наче/б/то, о/цей, казна/коли, який/небудь, значно/більше, рано/вранці, таки/зробив, рясно/листий.

ІІ. Скільки/завгодно, ані/скільки, в/основному, неначе/б/то, із/під, у/шістьох, крок/за/кроком, вряди/годи, тим/часом, вугле/видобуток, по/батьківському, все/одно, с/краю, на/впростоць, хтозна/з/ким, з'єднати/ся, адміністративно/територіальний, під/час, будь/як.

ІІ. У кожному першому слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитайте: 1) початок вислову Ю. Яновського: "... творчості" (між другим і третім словами треба поставити тире); 2) закінчення вислову Лесі Українки: "Герой...".

569 Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Багато про все це Зінько думав. Ще змалечку він не такий удався, як усі: був тихий, замислений хлопець. Слухняний, робив завжди, що наказувано, тільки великий забудько був. Оце пасе телята й доглядає добре, щоб як у шкоду не вскочили. А навкруги трава зелена, небо широке, пташки летючі. Як вони літають? Через що вони літають? А якби чоловік собі крила приробив, то літав би? Мабуть, ні, бо якби можна було, то давно б уже всі люди поробили собі крила та й літали б — це краще, ніж ходити чи їздити. А чого ж пташкам можна? Вже ж люди розумніші за пташок, то, певне, колись вигадають так, що й літатимуть. Ото б добре було! Аж до неба можна було б долинути та й подивитись, що там є... На Бога й на янголів глянути. Еге-ге! Тепер він знає, чого люди не можуть літати: бо якби могли, то й кожний грішний чоловік замість пекла залітав би в рай та й надокучав би Богові (Б. Грінченко).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

XX. Роздум на громадянську тему

Ми живемо не у всесвіті взагалі, а на якійсь конкретній частині земної кулі. Тут до нас жили наші предки, тут ми народилися, тут уперше пізнали світ, людей. Це ми називаємо Вітчизною. Тож чи можемо ми знехтувати її, цю частину земної кулі?

Прочитайте два наступні тексти (можете також розглянути тексти із вправ 70, 196, 366) і висловіть своє ставлення до того, що ми називаємо Вітчизною.

570 Прочитайте вірш, знайдіть у ньому прийменники, сполучники, частки, поясніть їхню роль у мові й особливості написання.

“Що це є Батьківщина?” — раз питалась Оля,
а батько радо відповів на це дитині:

“Знай, Батьківщина — це ріка, що серед поля,
поза селом, ген, попід лісом, тихо плине,

це в саді нашому дерева, зілля, квіти,
це на ланах пшениця злотокоса,
це той, що віє з піль, пахучий теплий вітер,
це на левадах скошена трава в покосах,
це наші всі пісні і молитви щоденні,
це рідна мова — скарб, якого ти не згубиш,
це небо, синє вдень, а серед ночі темне,
це, моя Олю, все, що ти так щиро любиш”.

Б.-І. Антонич

Альманах

Твір сімнадцятий (Сашків)

РІДНА ЗЕМЛЯ

Хіба є щось у світі дорожче, ближче, краще, ніж рідна земля?
Тут ти робив свої перші кроки, пізнавав світ, знайомився
з природою, з людьми. Тут ти вперше почув звуки материної
мови й відчув себе людиною.

На цій землі ти усвідомив, що належиш до великої спільноти
людей, яка називається рідний народ, і що ти багато в чому по-
дібний до них — своїх людей. Ти зрозумів, що вони, незважаючи
ні на що, все-таки скоріше поспівчують тобі, прийдуть тобі на
допомогу, ніж хтось чужий. Адже нас об'єднують одна історія,
одна мова, ті самі звичаї.

Чи поїхав би я кудись за кордон, якби трапилась така нагода?
Так, поїхав би. Хотів би побачити, як живуть інші люди, які в
них міста, села, яка земля, яке небо, як вони працюють і як від-
почивають. Мабуть, в інших людей можна багато чого повчитися,
багато що перейняти.

Але я нізащо не погодився б назавжди покинути Україну, хоч
би як добре жилося там, у чужих краях. Як писав колись Тарас
Шевченко, “хай би моя Батьківщина була найубогіша, найнік-
чемніша на землі, то й тоді б вона мені здавалася кращою за
Швейцарію й усю Італію”.

А наша Україна таки найкраща в світі. Де ще є така гарна
природа, такі розлогі родючі поля? Де ще є такий величний Дні-
про, такі зелені Карпати? Нам треба тільки любити її і працюва-
ти для неї, землі рідної.

571 Прочитайте Сашкові міркування. А як ви вважаєте, чи можна назавжди покинути рідну землю? Свої міркування запишіть.

572 I. Слова й словосполучення запишіть у три колонки залежно від того, як треба написати частини, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) з дефісом.

(В) щерть наповнений, (на) випередки мчимо, здібний (таки), зрадів (по) справжньому, квіти (не) полито, (з) середини вийшов, (будь) яка погода, (на) добраніч, (із) за лісу, (хто) зна з якого боку, віч (на) віч, (чим) скоріш, зміцнювати день (у) день.

II. З других букв перших слів прочитайте побажання. Запишіть його.

Перевірте себе

Для цього проставте підряд номери завдань і проти кожного запишіть відповідь цифрами.

001. Які ще основні форми, крім неозначеної, має дієслово?

1) дієприкметник; 2) дієприслівник; 3) минулий час; 4) особову; 5) форму на *-но, -то*.

002. Які з названих вище основних форм змінюються за часами й особами?

003. Запишіть номери дієслів доконаного виду.

1) *світить*; 2) *допоможе*; 3) *міркуючи*; 4) *згадавши*; 5) *бачив*.

004. Запишіть номери дієслів, ужитих у дійсному способі.

1) *напишіть*; 2) *зробив би*; 3) *бачив*; 4) *виконає*; 5) *подумай*.

005. Запишіть номери дієслів першої дієвідміни.

1) *бачить*; 2) *стелеш*; 3) *стоїмо*; 4) *волочете*; 5) *туркоче*.

006. За неозначеною формою визначте дієвідміну й запишіть номери дієслів другої дієвідміни.

1) *волочити*; 2) *свистати*; 3) *гуркотати*; 4) *бажати*; 5) *бурмотіти*.

007. Дієслова усно поставте в 2-й особі однини теперішнього часу. Запишіть номери дієслів, які в закінченні матимуть букву *и*.

1) *бачити*; 2) *полоти*; 3) *носити*; 4) *свистати*; 5) *волокти*.

008. Яке закінчення слід дописати у вислові: *Що ти мені прода...?*

1) *-сиш*; 2) *-си*; 3) *-ш*.

009. Запишіть номери дієслів, що стоять у майбутньому часі.

1) *скажіть*; 2) *чекатиму*; 3) *їжджу*; 4) *послухаю*; 5) *можеш*.

010. Запишіть номери дієслів, що стоять у наказовому способі.

1) *говорімо*; 2) *мовчимо*; 3) *оборонимо*; 4) *вчімо*; 5) *спішіть*.

011. Дієслова усно поставте в 2-й особі однини наказового способу. Запишіть номери дієслів, у кінці яких слід поставити *ь*.

1) *повірити*; 2) *стати*; 3) *кинути*; 4) *відрізати*; 5) *поставити*.

012. Запишіть номери активних дієприкметників.

1) *пожовклий*; 2) *наступаючи*; 3) *сяючі*; 4) *принесений*; 5) *скислий*.

013. Від поданих дієслів усно утворіть дієприкметники. Запишіть номери активних дієприкметників доконаного виду.

1) *погаснути*; 2) *погасити*; 3) *засихати*; 4) *засохнути*; 5) *засушити*.

014. Запишіть номери виразів, у яких *не* з дієприкметником пишемо тільки окремо.

1) *не/виконане завдання*; 2) *ще не/зібраний*; 3) *не/дочитана книжка*; 4) *ніким не/помічений*; 5) *не/освоєні землі*.

015. Запишіть номери дієприслівників недоконаного виду.

1) *блукаючи*; 2) *подумавши*; 3) *знаючи*; 4) *поблукавши*; 5) *вірячи*.

016. Усно утворіть дієприслівники. Запишіть номери дієприслівників, утворених за допомогою суфікса *-ачи* (*-ячи*).

1) *бачити*; 2) *полоти*; 3) *похвалити*; 4) *гуркотіти*; 5) *стежити*.

017. Запишіть номери дієслів, які з *не* слід написати разом.

1) *не/дочекатися*; 2) *не/знати*; 3) *не/покоїти*; 4) *не/зчутися*; 5) *не/змогти*.

018. Запишіть номери прислівників способу дії.

1) *зненацька*; 2) *вчора*; 3) *швидко*; 4) *близько*; 5) *давно*.

019. Запишіть номери прислівників, які пишемо разом.

1) *в/основному*; 2) *по/новому*; 3) *по/просту*; 4) *з/висока*; 5) *по/нашому*.

020. Запишіть номери виразів, у яких слова, подані через риску, пишемо окремо.

1) *уві/сні приснилось*; 2) *в/день такий*; 3) *в/горі — небо*; 4) *на/силу підвівся*; 5) *у/щерть повний*.

021. Запишіть номери прислівників, у яких слід поставити дефіси.

1) *де/не/де*; 2) *кінець/кінцем*; 3) *віч/на/віч*; 4) *рано/вранці*; 5) *як/раз*.

022. Запишіть номери прийменників, які пишемо з дефісом.

1) *по/під*; 2) *з/під*; 3) *за/для*; 4) *у/слід*; 5) *з/посеред*.

023. Запишіть номери сполучників, які слід написати з дефісом.

1) *неначеб/то*; 2) *але/ж/бо*; 3) *якби/то*; 4) *тоб/то*; 5) *коли/б*.

024. Запишіть номери речень, у яких слова, подані через риску, пишемо разом.

1) *Та то/ж було давно*. 2) *Що/б вам добре велося*. 3) *Мови про/те не було*. 4) *Часу мало, то/ж поспішай*. 5) *Що/б йому подарувати?*

025. Запишіть номери слів, частки з якими слід написати з дефісом.

1) *хтозна/як*; 2) *аби/куди*; 3) *прийшов/таки*; 4) *поки/що*; 5) *тільки/но*.

026. Запишіть номери вигуків, які треба писати з дефісом.

1) *де/ж пак*; 2) *агов/гов!*; 3) *ба/бах!*; 4) *йй/бо*; 5) *до/побачення*.

Перевірте себе за відповідями. Оцініть свої знання: від 12 балів відніміть кількість завдань, на які ви дали хоч би одну неправильну відповідь.

Відповіді до вправ

15. Запобігати лихові, вважати можливим, краяти хліб, володар кубка, здатний на подвиг, робітничий гуртожиток, рідкісний випадок.

30. І. Ясніша, дорожчі, гіршого, більший. ІІ. Найбистріша, найситніша, наймиліший, найдорожча, найважчий, найближча.

75. Все окремо.

94. Сидів, сідав, сів, відповідав, відповів, гріб, тік, ніс, брів, зблід, змерз (і змерзнув), сох (і сохнув).

95. Опікся, спромігся, виріс, виніс, навик, сів, замкнув, вкрали, помогло.

122. Вилетить, повернеться, перескочиш, стукотить, гуркотить, летить, ловить, ганяється, чинить, боїться.

123. Скажеш, вернеш, напишеш, зітреш, відрубаєш, приточиш, зложиться, помучить, научить, здобудеш, побачиш, дбаємо, плачемо.

138. Разом лише: І. Ненавиджу, незчулися, непокоїлись. ІІ. Непокоїло, недооцінює, недосипав, недоїдав.

140. Разом лише: немає мудріших, справедливості немає, згоди немає.

146. Переквітує, перешумить, буде, загляне, пожуриться, впаде, скресне, цвітуть, зеленіє.

149. Обидва записи правильні: стелеться від слатися, стелиться від стелитися.

150. Радітиму, радітимеш..., веселитимусь, веселитимешся...

151. Привів, привела, привело, привели; допоміг, допомогла...

173. Опале, тремтячому, пожовтіле, опадаючим, змокрілими.

186. Обгороджена, збуджені, вимощеному, вїждженою, зачеплені.

191. В невмираючій, в розколисаний, опадаючого, жовтіючі та червоніючі, ревучих, виючих.

202. Коми після слів: 2) *скелі*; 3) *каміння, листя*; 5) *вітрила, сонцем*.

214. Подвоєння лише в словах: *нескінченні, невблаганні, незліченними*.

223. Разом з *не* лише: I. *Невдоволений, необроблена*. II. *Невчених, в необгородженім*.

224. Разом з *не* лише: *небачене, нечуте, немовлене*.

231. *Змелено, змолочено, в'їжджено, погоджено, посаджено, з'ясовано, розкрито, почуто*.

251. Коми після слів: *катів, мети, хребтів, ідуть*.

252. Коми після слів: 1) *троянди, нескупім*; 2) *миготять*; 3) *степ, тіні*; 4) *і, об них*; 5) *лине, і, пролітаючи*.

272. *Здобувши, захопивши, розбивши...*

293. Коми після слів: 1) *степ, тишею*; 2) *що, на нього*; 3) *стежка, ночами*; 4) *на горб*; 5) *по полю*; 6) *смуток, з полів*; 7) *і, сказавши*; 8) і 9) *ком нема*.

333. З дефісом: *по-своєму, по-вовчому*. Решта — разом.

348. Обидва, але зміст різний. Пояснить.

349. Окремо в реченнях 1, 3, 6. Решта — разом.

362. Окремо в реченнях 4 і 7; з дефісом у реченні 6. Решта — разом.

381. *Восени, пішки, верхи, навкарачки, двічі, вночі*.

412. *До землі, угору, по-своєму, спершу, потім, зверху, всередині, по-вовчому, по заячому сліду, щодня, деколи*.

427. *На возі, в дорозі, без праці, на печі, під гору, з гори, з ремеслом, в житті*.

442. *Попід, з-під, під час, незважаючи, із-за*.

451. *По всіх усюдах і кутках, по байраках, по хвилях, по садках, по горобцях, по людях*.

458. Вибрати: *в руки, за чим тужити, для пташки, по вовну, по воду, до твердого, за правду*.

484. В усіх випадках — разом.

492. 1) *тож, щоб*; 2) *про що б, кінець кінцем*; 3) *то ж*; 4) *співать про те*; 5) *проте не промине*.

516. Разом не лише: 2) *небоже*; 4) *невмілого*; 5) *несмілого, невмілого*; 8) *незнання*. Решта — окремо.

519. *Я не нездужаю, не спить, негодована, добра не жди*.

526. Написання: *ій-богу, гай-гай, гу-гу-гу-у!, ку-ку, будь ласка, ох-хо-хо!* Коми після слів: *ій-богу, ах, гай-гай, скажіть, ласка*.

534. Коми після вигуків тільки в реченнях 3, 4, 6.

544. 1) *без еталонів, по-різному, на світ, з-під, у кватирку*; 2) *не жартуй, наді мною, будь ласка, не мовчи*; 3) *якби-то, неповторною*; 4) *одвіку, не зазнала-бо, безкрайого*; 5) *хтозна-відкіля*; 6) *проте не спалося ніяк*; 7) *все-таки, не хвилювався*.

555. *Сядь, сідай, сиди, ляж, лягай, лежи*.

558. Коми після слів: 1) *листя, дощем*; 2) *земля, вітру*; 5) *над луками, повінню*.

563. *Пішки, вдень, вночі, не по-нашому, двічі, вперше, вдруге, утрюх, верхи*.

565. 1) *зо світу до ночі*; 2) *насподі, а зверху*; 3) *з гори*; 4) *зверху, в середині, вдвоє*; 5) *з-за пазухи*; 6) *в ліс, по дрова, вдома*.

567. 1) *якби*; 2) *як би*; 3) *щоб*; 4) *то ж*; 5) *зате*; 6) *за те*.

Перевірте себе

001	1, 2, 4, 5	010	1, 4, 5	019	3, 4
002	4	011	2, 3	020	1, 2
003	2, 4	012	1, 3, 5	021	1, 3, 4
004	3, 4	013	1, 4	022	2, 5
005	2, 4, 5	014	2, 4	023	3
006	1, 5	015	3, 5	024	2, 4
007	1, 3	016	1, 4, 5	025	1, 3, 5
008	2	017	3, 4	026	2, 4
009	2, 4	018	1, 3		

Тлумачний словничок

Ага́. Турецький пан.

Баранці́. Білі пінисті гребені хвиль; дрібні кучеряві хмарки.

Буду́чина. Майбутнє.

Бу́зівок (*діал.*). Однорічне теля, назимок.

Вал. *Тут:* Товсті нитки з клоччя.

Во́лок. Невелика сітка для ловлі риби.

Волхв. У давніх слов'ян — ворожбит, чарівник, жрець.

Га́лич. Зграя галок.

Глі́вий (*діал.*). Сіро-жовтий.

Глі́нище. Місце, яма, звідки беруть глину.

Епіта́фія. Намогильний напис.

Кумі́с. Напій з кобилячого молока, що перебродило.

На́рік (*діал.*). Наступного року.

Негі́дь (*застар.*). Негода.

Осмúта (*діал.*). Смуток.

О́трок. Хлопець-підліток.

Поманта́чити. Погострити косу мантачкою.

Почі́нок. Веретено з намотаною пряжею.

Рінь. Грубий пісок, гравій на березі або дні річки.

Ромаші́ (*діал.*). Зарості ромашок.

Сап'я́н. Тонка м'яка виправлена шкіра.

Суголо́вок. Незасіяна смуга між двома полями.

Толо́ка. Переліг, пасовище.

Чаті́ння (*діал.*). Перегній у лісі.

Зміст

ВСТУП.....	4
§ 1. Мова — нетлінний скарб кожного народу. Українська мова як засіб єднання, згуртування українського народу	4
ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО.....	9
§ 2. Словотвір. Похідні й непохідні слова. Основні способи словотворення	9
§ 3. Лексикологія. Групи слів за значенням, походженням, уживанням. Фразеологія. Правильне вживання слів і фразеологізмів	11
§ 4. Морфологія. Рід та число іменників, відмінювання іменників. Групи прикметників за значенням, ступені порівняння прикметників	17
§ 5. Морфологія. Відмінювання числівників, поєднання числівників з іменниками, уживання числівників на позначення час. Розряди займенників	20
МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ.....	24
§ 6. Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Форми слова	24
§ 7. Неозначена форма дієслова (інфінітив)	28
§ 8. Безособові дієслова	34
§ 9. Вид дієслова (доконаний, недоконаний)	36
§ 10. Підсумкове повторення теми “Загальні відомості про дієслово”	41
§ 11. Теперішній час дієслів (змінювання за особами та числами). Правопис та вимова <i>-ться, -шся</i> в дієсловах (повторення)	44
§ 12. Минулий час дієслів (змінювання за родами та числами).....	49

§ 13.	Майбутній час дієслів (форми майбутнього часу; змінювання за особами та числами)	54
§ 14.	Дієслова I та II дієвідмін. Букви <i>е, и</i> в особових закінченнях дієслів. Особливості відмінювання дієслів <i>дати, їсти, бути</i> та дієслів з основою на <i>-вісти (відповісти)</i>	58
§ 15.	Способи дієслова (дійсний, умовний, наказовий). Творення дієслів умовного й наказового способів	66
§ 16.	<i>Не</i> з дієсловами	70
§ 17.	Узагальнення вивченого з теми “Дієслово”	72
§ 18.	Дієприкметник як форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	79
§ 19.	Творення активних й пасивних дієприкметників. Обмеженість уживання форм активних дієприкметників теперішнього часу в сучасній українській мові, способи заміни їх	84
§ 20.	Відмінювання дієприкметників	92
§ 21.	Дієприкметниковий зворот. Розділові знаки в реченнях із дієприкметниковими зворотами	97
§ 22.	Буква <i>н</i> у дієприкметниках та букви <i>нн</i> у прикметниках дієприкметникового походження	101
§ 23.	Написання <i>НЕ</i> з дієприкметниками	106
§ 24.	Дієслівні форми на <i>-но, -то</i>	109
§ 25.	Дієприслівник як форма дієслова	113
§ 26.	Дієприслівниковий зворот. Розділові знаки в реченнях з одиничними дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами	117
§ 27.	Дієприслівники недоконаного й доконаного виду. Час дієприслівників	122
§ 28.	Написання <i>НЕ</i> з дієприслівниками	133
§ 29.	Узагальнення вивченого з тем “Дієприкметник” та “Дієприслівник”	135
§ 30.	Прислівник як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.	141
§ 31.	Розряди прислівників за значенням	145
§ 32.	Творення прислівників. Розрізнення прислівників й омонімічних слів інших частин мови	148
§ 33.	Ступені порівняння прислівників. Букви <i>н</i> та <i>нн</i> у прислівниках	165

§ 34.	Букви <i>и</i> та <i>і</i> в кінці прислівників.....	167
§ 35.	Написання прислівників разом, окремо і з дефісом	171
§ 36.	Написання <i>не</i> та <i>ні</i> з прислівниками.....	174
§ 37.	Узагальнення вивченого з теми «Прислівник»	177
§ 38.	Службові частини мови. Прийменник як службова частина мови	181
§ 39.	Види прийменників за будовою. Написання прийменників разом, окремо та з дефісом	191
§ 40.	Особливості вживання окремих прийменників, синонімічні прийменники	196
§ 41.	Сполучник як службова частина мови. Сполучники сурядності та підрядності.....	200
§ 42.	Види сполучників за будовою. Сполучники одиничні, повторювальні, парні	206
§ 43.	Написання сполучників разом та окремо. Розрізнення сполучників та інших частин мови.....	209
§ 44.	Частка як службова частина мови. Частки формотворчі та словотворчі	217
§ 45.	Написання часток.....	222
§ 46.	Написання <i>не</i> з різними частинами мови (узагальнення)	226
§ 47.	Вигук як особлива частина мови. Групи вигуків за значенням	231
§ 48.	Правопис вигуків. Кома та знак оклику в реченнях із вигуками.....	236
§ 49.	Узагальнення вивченого з теми “Службові частини мови. Вигук”	239
ПОВТОРЕННЯ		245
§ 50.	Узагальнення та систематизація вивченого в 7 класі.....	245
ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ.....		255
ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ.....		257
ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК.....		260

Навчальне видання

ЮЩУК Іван Пилипович,
КОГУТ Віра Миронівна, ГУЛЬ Галина Михайлівна

УКРАЇНСЬКА МОВА

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Донара Пендзей, Галина Домарецька*
Художник Олеся Томків
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Ольги Кравчук*
Технічний редактор *Неля Домарецька*
Художній редактор *Ростислав Крамар*

Підписано до друку 01.12.2023. Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Умовн. друк. арк. 23,976. Умовн. фарбо-відб. 95,904.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352)52-06-07
office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com